दशक दहावा : जगज्जोती

समास सहावा : भ्रमनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

उत्पत्ती स्थिती संव्हार । याचा निरोपिला वेव्हार । परमात्मा निर्गुण निराकार । जैसा तैसा ।।१।।

जगाची व जीवसृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती व नाश कसा होतो, ते सांगून झाले. पण निर्गुण निराकार परमात्मरूप ब्रह्माला हे विकार नाहीत. त्याला जगाच्या विकारांचा स्पर्शही होत नाही. ॥१॥

होतें वर्ततें आणी जातें । याचा समंध नाहीं तेथें । आद्य मद्य अवसाने तें । संचलेंचि आहे ।।२।।

जग निर्माण होते, टिकते व नष्ट होते. त्याचा परब्रह्माशी काही संबंध नसतो. ब्रह्म जगाच्या उत्पत्तिकाळी, स्थितिकाळी व लयकाळी घनदाट भरून असते. ॥२॥

परब्रह्म असतचि असे । मध्येंचि हा भ्रम भासे । भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरी ।।३।।

ब्रह्म नित्य, सत्य व अखंड आहे. मधेच अचानक हा अनंत विश्वाचा भ्रम त्यावर भासतो. हा भासला तरी काही काळाने पूर्णपणे नष्ट होतो. ॥३॥

उत्पत्तीस्थितीसंव्हारत । मध्येंहि अखंड होत जात । पुढे सेवटीं कल्पांत । सकळांस आहे ।।४।।

उत्पत्ती, स्थिती व संहाराचे हे चक्र मधेच अखंडपणे भासते व सरते. पण कल्पाच्या अंती सर्वाचा नाश आहे. ॥४॥

यामधें ज्यास विवेक आहे । तो आधींच जाणताहे । सारासार विचारें पडे । म्हणौनियां ।।५।।

या चक्रामध्ये जगणाऱ्या माणसाला जर सार व असार यांचा विवेक असेल तर तो या चक्राला चांगले ओळखून राहतो. त्याचा भ्रामकपणा व अनित्यत्व जाणून असतो. ॥५॥

बहुत भ्रमिष्ट मिळाले । त्यांत उमजल्याचें काय चाले । सृष्टीमधें उमजले । ऐसे थोडे ।।६।।

'जग सत्य आहे' असा भ्रम झालेल्यांची संख्या प्रचंड असल्याने एकट्या-दुकट्या ज्ञान्याचे शहाणपण त्यांच्यापुढे चालत नाही! या मनुष्यजातीचे स्वरूपच असे आहे की त्यांत ज्ञाते अत्यल्प असतात. ॥६॥

त्या उमजल्यांचे लक्षण । कांहीं करूं निरूपण । भ्रमाहून विलक्षण । महापुरुष ।।७।।

ज्या महापुरुषांनी भ्रम दूर करून सत्याचा अनुभव घेतला आहे त्यांची लक्षणे आता सांगण्याचा प्रयत्न करू. ॥७॥

भ्रम हा नसेल जयासी । मनीं वोळखावे तयासी । ऐक आतां भ्रमासी । निरोपिजेल ।।८।।

भ्रमाची लक्षणे समजावून घेऊन तो ज्यांना नाही त्यांना (संत) मनोमनी ओळखावे. त्यासाठी आता भ्रमाचे स्वरूप ऐका. ॥८॥

येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें । त्यावेगळें भासलें । ते भ्रमरूप ।।९।।

भ्रम ओळखण्यामागील मुख्य विचार असा की केवळ परब्रह्म घनदाट भरले असून ते कोणत्याही स्वरूपात आकाराला येत नाही. निराकार ब्रह्माऐवजी जे जे साकार दिसते तो सर्व भ्रम होय. ॥९॥

जयासी बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणि पंचभूत । हें अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ।।१०।।

ज्यात त्रिगुण व पंचमहाभूते मिसळली आहेत व ज्याचा कल्पाचे शेवटी अंत होतो ते ते सर्व वृत्तिज्ञानाने कळणारे जगत् भ्रमरूप आहे. ॥१०॥

मी तूं हा भ्रम । उपासनाहि भ्रम । ईश्वरभाव हाहि भ्रम । निश्चयेंसी ।।११।।

मी व तू च्या आधाराने चाललेले व्यवहार, सगुणोपासना, ईश्वरावरील श्रद्धा हेही भ्रम आहेत, यांत शंका नाही. ।।११।।

श्लोक–

भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं । भ्रमेणोपासका जनाः । भ्रमेणेश्वरभावत्वं । भ्रममूलमिदं जगत् ।।१।।

श्लोकार्थ– 'मी' हे स्फुरण भ्रमजन्य असून 'तू' सुद्धा भ्रमानेच भासतो. उपासकांची उपासना भ्रमामुळेच चालते. ज्या ईश्वराचे जग हे शरीर आहे ते जगच भ्रमामुळे भासत असल्याने ईश्वरत्वही भ्रमरूप आहे.

याकारणें सृष्टि भासत । परंतु भ्रमचि हा समस्त । यामध्यें जे विचारवंत । तेचि धन्य ।।१२।।

याप्रमाणे भ्रमामुळे भासलेली सृष्टी कितीही सत्य वाटली तरी तो सर्व जडजीवात्मक पसारा भ्रामक आहे. जी माणसे विचाररूप विवेकाने हे ओळखतात तेच धन्य होत. ।।१२।।

आतां भ्रमाचा विचारु । अत्यंतचि प्रांजळ करूं । दृष्टांतद्वारें विवरूं । श्रोतयांसी ।।१३।।

आता या भ्रमाचा अनेक उदाहरणे देऊन तपशीलवार विचार करू. हा अत्यंत सूक्ष्म विचार श्रोत्यांनी ऐकावा. ।।१३।।

भ्रमण करितां दुरी देसीं । दिशाभूलि आपणासी । कां वोळखी मोडे जीवलगांसी । या नांव भ्रम ।।१४।।

अपरिचित प्रदेशात प्रवास करीत असता वाट चुकते किंवा दिशा कळत नाहीत. अत्यंत परिचयाची व्यक्ती अचानक व अनपेक्षित भेटली तर क्षणभर ओळख पटत नाही. किंवा बालपणी मैत्री असूनही नंतर वृद्धावस्थेत भेट झाली तर ओळख पटत नाही. ।।१४।।

कां उन्मत द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागलें । नाना वेथां कां झडपिलें । भूतें तो भ्रम ।।१५।।

अमली पदार्थांच्या सेवनाने एकाऐवजी अनेक पदार्थ किंवा व्यक्ती दिसणे व काही रोगांची लक्षणे न ओळखल्याने 'भूत लागले' असे वाटणे हा भ्रम होय. ।।१५।।

दशावतारीं वाटती नारी । कां ते मांडली बाजीगरी । उगाच संदेह अंतरीं । या नांव भ्रम ।।१६।।

दशावतारी नाटकात स्त्रीभूमिका करणारे पुरुष असून त्या स्त्रिया वाटतात, जादूचे खेळ खरे वाटतात व अकारण संशय बळावतो. ।।१६।।

ठेविला ठाव तो विसरला । कां मार्गीं जातां मार्ग चुकला । पट्टणामधें भांबावला । या नांव भ्रम ।।१७।।

आठवणीने ठेवलेली वस्तू सापडत नाही, प्रवासात रस्ता चुकतो व मोठ्या शहरात काही कळेनासे होते. ।।१७।।

वस्तु आपणापासीं असतां । गेली म्हणोनि होये दुचिता । आपलें आपण विसरतां । या नांव भ्रम ।।१८।।

घरात किंवा खिशात असलेली वस्तू धांदरटपणामुळे हरवल्यासारखी वाटते व त्यामुळे मन अस्वस्थ होते. कठीण प्रसंगी आपण कोठे, काय, कसे आहोत याचा विसर पडतो.।।१८।।

कांहीं पदार्थ विसरोन गेला । कां जें सिकला तें विसरला । स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला । या नांव भ्रम ।।१९।।

जवळ असलेल्या काही वस्तू पूर्ण विस्मरणात जातात, पाठ केलेले विसरतो व स्वप्नात वाटलेल्या भीतीच्या दुःखाने व्यथित होतो. ।।१९।।

दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन । मिथ्या वार्तेनें भंगे मन । वचके पदार्थ देखोन । या नांव भ्रम ।।२०।।

कावळा घरात शिरण्यासारखे दुश्चिन्ह किंवा मांजर आडवे गेल्याचा अपशकुन झाल्याने व खोटी बातमी ऐकून मन नाराज होते. पदार्थ एक असताना दुसराच असल्यासारखे वाटून दचकतो (उदा. दोरीवर साप वाटणें). ।।२०।।

वृक्ष काष्ठ देखिलें । मनांत वाटे भूत आलें । कांहींच नस्तां हडबडिलें । या नांव भ्रम ।।२१।।

मंद प्रकाशात झाडाचे खोड पाहून भूताचा भ्रम झाल्याने भयभीत होतो. ॥२१॥

काच म्हणोन उदकांत पडे । कां सभा देखोन दर्पणीं पवाडे । द्वार चुकोन भलतीकडे । जाणें या नांव भ्रम ।।२२।।

शांत पाण्याला काच समजून पाण्यात पडतो (मयसभा). आरशात दिसणारी सभा खरी वाटते. अनोळखी घरात दार कोणीकडे आहे ते समजत नाही. ॥२२॥

येक अस्तां येक वाटे । येक सांगतां येक निवटे । येक दिसतां येक उठे । या नांव भ्रम ।।२३।।

असते एक वाटते भलतेच. एक सांगितले असता भलतेच ऐकू येते, एक दिसत असता त्या जागी अचानक दुसरेच दिसते. ॥२३॥

आतां जें जें देइजेतें । तें तें पुढें पाविजेतें । मेलें माणुस भोजना येतें । या नांव भ्रम ।।२४।।

या जन्मात दिलेले दान पुढील जन्मात फळाला येते व मेलेल्या व्यक्ती प्रत्यक्ष जेवावयास येतात हे दोन्ही भ्रम आहेत. ॥२४॥

ये जन्मीचें पुढिले जन्मीं । कांहीं येक पावेन मी । प्रीती गुंतली मनुष्याचे नामीं । या नांव भ्रम ।।२५।।

चालू जन्मात केलेले कर्म पुढील जन्मात फळाला येईल असा समज व स्वत:च्या किंवा दुसऱ्याच्या नावलौकिकामध्ये गुरफटून रहाणे हे भ्रम होत. ॥२५॥

मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें । तेणें कांहीं मागितलें । मनीं अखंड बैसलें । या नांव भ्रम ।।२६।।

मेलेल्या व्यक्तीने स्वप्नात भेटून काही मागणी केल्याने त्याच दृश्याने मनात ठाण मांडले असता हा सर्वच प्रकार भ्रामक आहे असे समजावे. ॥२६॥

अवघें मिथ्या म्हणौन बोले । आणि सामर्थ्यावरी मन चाले । ज्ञाते वैभवें दपटले । या नांव भ्रम ।।२७।।

देहादी जगत् मिथ्या आहे असे म्हणावयाचे व सिद्धीची मनात अपेक्षा ठेवावयाची या भ्रमाने शब्दज्ञानी विद्वान पछाडलेले असतात. ॥२७॥

कर्मठपणें ज्ञान विटे । कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे । कोणीयेक सीमा फिटे । या नांव भ्रम ।।२८।।

कर्म केल्याने ब्रह्मज्ञानाला उणेपणा येतो. 'मी ज्ञानी' या धुंदीत आचारभ्रष्ट होतो व मर्यादा ओलांडतो हे सर्व भ्रमाने घडते. ॥२८॥

देहाभिमान कर्माभिमान । ज्यात्याभिमान कुळाभिमान । ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ।।२९।।

आरोग्यसंपन्न बलवान शरीर, यथासांग कर्मकांडाचे आचरण, जात, कुळ, ज्ञान, व मोक्ष यांचा अहंकार निर्माण होतो तो भ्रमामुळेच! ॥२९॥

कैसा न्याय तो न कळे । केला अन्याये तो नाडळे । उगाच अभिमानें खवळे । या नांव भ्रम ।।३०।।

न्याय कशाशी खातात ते कळत नाही. अन्याय करूनही त्याची जाणीव नसते व सत्तासंपत्ती इ. काहीच नसताना उगीचच मस्तवालपणे वागतो. ॥३०॥

मागील कांहीं आठवेना । पुढील विचार सुचेना । अखंड आरुढ अनुमाना । या नांव भ्रम ।।३१।।

मागे शिकलेले लक्षात रहात नाही, पुढचा विचार करण्याची क्षमता नाही व त्यामुळे सतत संशयातच राहतो. हा भ्रमिष्ट. ॥३१॥

प्रचीतिविण औषध घेणें । प्रचित नस्ता पथ्य करणें । प्रचीतीवीण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ।।३२।।

गुण येत नसून औषध घेत रहाणे, भलतीच पथ्ये करणे व अनुभव नसताना इतरांना शिकवणे वा उपदेश देणे हा भ्रम होय. ।।३२।।

फळश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेंविण नुस्ता योग । उगाच शरीरें भोगिजे भोग । या नांव भ्रम ।।३३।।

व्रतांच्या फळश्रुतीची माहिती नसताना व्रते करणे, अध्यात्मशास्त्राची जोड दिल्याशिवाय किंवा त्या त्या योगाचे तत्त्वज्ञान न समजता योगसाधना (हठादी) व शरीर केवळ भोगासांठी वापरणे ही भ्रमाची लक्षणे होत. ।।३३।।

ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं । आणि वाचून जाते सटी । ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ।।३४।।

ब्रह्मदेव आपले प्रारब्ध कपाळावर लिहितो व सटवी पाचवीला ते वाचून जाते इत्यादी प्रकारचे समज भ्रम असतात. ।।३४।।

उदंड भ्रम विस्तारला । अज्ञानजनीं पैसावला । अल्प संकेतें बोलिला । कळावयाकारणें ।।३५।।

लोकांमध्ये भ्रमाचे असे उदंड प्रकार आहेत. अज्ञानामुळे त्याचा आडवातिडवा अफाट विस्तार झाला असून आतापर्यंत केवळ उदाहरणापुरते काही भ्रम सांगितले. ।।३५।।

भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काये म्हणोन सांगावें । निर्गुण ब्रह्मावेगळें अवघें । भ्रमरूप ।।३६।।

ब्रह्मदृष्टीने पाहिले तर सर्व जगच भ्रमरूप आहे. त्यातील भ्रमाचे किती म्हणून वर्णन करावे! निर्गुण ब्रह्माव्यतिरिक्त सर्व भ्रम होय. ।।३६।।

ज्ञात्यास नाही संसार । ऐसें बोलती अपार । गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ।।३७।।

जीवनमुक्त ज्ञानी संसारापासून अलिप्त असतो. त्याच्या दृष्टीने संसार बाधित असतो. असे वेदान्तशास्त्र जागोजागी सांगत असूनही अज्ञानी लोक देह ठेविलेल्या ज्ञात्यांच्या चमत्कारांचे अनुभव सांगतच राहतात! भ्रम तो हाच. ।।३७।।

येथें आशंका उठिली । ज्ञात्याची समाधी पूजिली । तेथें कांही प्रचित आली । किंवा नाहीं ।।३८।।

येथे अशी शंका येते की जीवनमुक्त महात्म्याच्या समाधीची पूजा केली असता त्या स्थानाचा काही अनुभव येतो की नाही? (बरेच भक्त बरेच अनुभव सांगतात.) ।।३८।।

तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेहि सामर्थ्य उदंड चाले । तरी ते काये गुंतले । वासना धरुनि ।।३९।।

त्याचप्रमाणे रामकृष्णादी अवतारांचे तिरोधान झाल्यानंतरही (संपले) त्यांच्या अतर्क्य सामर्थ्याची भरपूर प्रचीती येते. मग ते वासनारूपाने पृथ्वीवर राहतात का? तेही वासनेने बद्ध आहेत असे समजावयाचे का? ।।३९।।

ऐसी आशंका उद्भवली । समर्थें पाहिजे निरसिली । इतुकेन हे समाप्त जाली । कथा भ्रमाची ।।४०।।

अशी श्रोत्याने शंका विचारल्यावर तिचे शास्त्रशुद्ध व स्पष्ट उत्तर (समर्थ) दिले पाहिजे. पण भ्रमाची कथा येथे संपली! ।।४०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'भ्रमनिरूपणनाम' समास सहावा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'भ्रमनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास सातवा : सगुणभजननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविचारें मुक्त । त्यांचें सामर्थ्य चालत । कोण्या प्रकारें ।।१।।

सारासारविवेकाने मुक्त झालेले ज्ञानी संत व अवतार यांच्या सामर्थ्याची त्यांच्या निर्वाणानंतर कशी प्रचीती येते असा प्रश्न श्रोत्याने विचारला आहे. ॥१॥

हे श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका । सावध होऊन ऐका । म्हणे वक्ता ।।२।।

हा विचारलेला प्रश्न मार्मिक असून त्याचे उत्तर सावधपणे ऐका. ॥२॥

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचें सामर्थ्य चाले । परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ।।३।।

ब्रह्मज्ञानाने मुक्त होऊन, शरीर सोडल्यावर त्यांच्या सामर्थ्याची नंतर प्रचीती येते हे खरे. पण त्यांच्या वासना उरलेल्या नसतात. ती प्रचीती वासनाशरीराच्या अस्तित्वामुळे येत नाही. ॥३॥

लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार । परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ।।४।।

लोकांना काही चमत्काराचा अनुभव येऊन त्यांना तो खरा वाटतो. पण त्याचा नीट विचार केला पाहिजे. ॥४॥

जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती । ऐसियाची सद्यप्रचिती । रोकडी पाहावी ।।५।।

तो जिवंत असतानाच लोकांना अनेक चमत्कारांचा अनुभव येतो. त्यांचा मागोवा घेऊन त्याची सत्यता पडताळून पहावी. ॥५॥

तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला । ऐसा हा चमत्कार जाला । यास काय म्हणावें ।।६।।

आत्मरूपाने तो आलेला नसल्याने तो गेलेलाही नसतो. पण देहरूपाने गेलेला तो अनेकांना देहाच्या मृत्यूनंतरही प्रत्यक्ष भेटतो. या चमत्काराचे स्पष्टीकरण काय? ॥६॥

तरी हा लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ । अनेत्र कल्पना वेर्थ । कुतर्काची ।।७।।

हे भाविकांचे व्यक्तिनिष्ठ (Subjective) अनुभव असून ते त्यांना त्यांच्या भावबळाने येतात. भाव तसा देव! इतर स्पष्टीकरणे कुतर्कात जमा होतात. ॥७॥

आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरी काय तेथून आलें । म्हणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य कां दिसे ।।८।।

ज्याची फार आवड असते ते स्वप्नात दिसते. जे दिसते ते कोठून येते काय? केवळ आठवण झाली म्हणून त्याचे प्रत्यक्ष रूप का दिसावे? (आठवणीने रूप दिसते असा अनुभव नाही.) ॥८॥

एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना । परी ते पदार्थ चालतीना । अथवा आठऊ नाहीं ।।९।।

तात्पर्य असे की आपण केलेल्या कल्पनेनुसार स्वप्नात अनेक पदार्थ 'येतात.' पण ते चालत येत नाहीत किंवा आठवण झाल्याने दिसतात असेही नाही. ॥९॥

येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूं नका । उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ।।१०।।

प्रश्नाचे उत्तर दिले. आत्मज्ञानी वासनाशरीर घेऊन मृत्यूनंतर पुन्हा परत येतो (व चमत्कारांचे अनुभव देतो) अशी कल्पना करू नका. तुम्हाला स्वत:ला कळत नसेल तर त्यासंबंधीचे शास्त्र (विवेक) काय सांगते ते पहा. ॥१०॥

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेंचि चाले । कां जे पुण्यमार्गें चालिलें । म्हणोनियां ।।११।।

आयुष्यभर पुण्यमार्गाने वाटचाल केल्यामुळे जे ज्ञान होऊन मुक्त झाले त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या देहत्यागानंतर सहजच चालते. (तो पुण्याचा प्रभाव असतो.) ॥११॥

याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें । न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ।।१२।।

म्हणून पुण्यमार्गाने जीवन घालवावे. अन्याय सोडून न्यायाने वागून देवाचे भजन सतत करावे. ॥१२॥

नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं । नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ।।१३।।

गायत्री पुरश्चरणासारखी अनेक पुरश्चरणे करावीत, तीर्थयात्रा कराव्यात व वैराग्याच्या बळाने अनेक सामर्थ्ये संपादन करावीत. (समर्थांच्या सामर्थ्यांचे हे रहस्य आहे) ॥१३॥

निश्चयें बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गेंहि सामर्थ्य चढे । कोणीयेक येकांत मोडे । ऐसें न करावें ।।१४।।

अंत:करणवृत्ती आत्माकार ठेवण्याचा ज्ञानमार्ग साधला तर त्यानेही सामर्थ्य मिळते. पण हे साधण्यासाठी अंत:करण वृत्ती पांगण्यासारखी स्थळे, परिस्थिती व व्यक्ती टाळाव्या लागतात. एकांत टिकवावा लागतो. (हा साधकदशेतील एकांत आहे. सिद्ध दशेत तो सहजच टिकतो. द्वैत मोडलेले असते.) ॥१४॥

येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव । भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ।।१५।।

सद्‌गुरू किंवा ईश्वराचा सगुण अवतार (देव) यांपैकी एका ठिकाणी तरी पूर्ण श्रद्धा ठेवावी. श्रद्धा नसेल तर सर्व प्रयत्न व आशाआकांक्षा (पारमार्थिक) वाया जातात. ॥१५॥

निर्गुणीं ज्ञान जालें । म्हणोंन सगुण अलक्ष केलें । तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोहिंकडे ।।१६।।

'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' असा निश्चय झाल्याने (परोक्षज्ञान) सगुण गौण मानून त्याकडे दुर्लक्ष केले तर तो तथाकथित ज्ञाता दोन्हीकडून निराधार बनतो. ॥१६॥

नाहीं भक्ती नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान । म्हणौनियां जपध्यान । सांडूंच नये ।।१७।।

सगुणाची परिपूर्ण प्रेमलक्षणा भक्ती किंवा 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' असा दृढ, अपरिवर्तनीय प्रत्यक्ष अनुभव ह्यांतील एकही नसताना अगांतुक अहंकाराचे साम्राज्य पसरते म्हणून सगुणनामाचा जप व सोऽहं ध्यान ही दोन्ही सोडू नयेत. ॥१७॥

सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी । म्हणौनियां सगुणभजनासी । सांडूंचि नये ।।१८।।

ब्रह्मज्ञान्याला सुद्धा सगुणभजनाची (नामजप) जोड नसेल तर त्याला ब्रह्मसुखाचा लाभ होत नाही (अपेसी) म्हणून सगुणाचा कोणीच त्याग करू नये. ॥१८॥

नि:काम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोकीं नाहीं तुळणा । सामर्थेंविण घडेना । नि:काम भजन ।।१९।।

निष्काम बुद्धीने केलेल्या प्रेमलक्षणा भक्तीसारखे श्रेष्ठ साधन ह्या जगात नाही. पण त्यासाठी अनासक्तीचे मोठे सामर्थ्य लागते. (देह व प्रपंचासक्त व्यक्ती निष्कामता सांभाळू शकत नाही.) ॥१९॥

कामनेनें फळ घडे । नि:काम भजनें भगवंत जोडे । फळ भगवंता कोणीकडे । महदांतर ।।२०।।

भक्तीच्या मोबदल्यात एखादी प्रापंचिक कामना पूर्ण होईलही, पण निष्काम उपासनेने प्रत्यक्ष परमेश्वराचा लाभ होतो. प्रापंचिक फळ व प्रत्यक्ष भगवंत ह्यांत केवढा फरक आहे! ॥२०॥

नाना फळें देवापासी । आणी फळ अंतरीं भगवंतासी । याकारणें परमेश्वरासी । नि:काम भजावें ।।२१।।

देवाजवळ उपासकाला देण्यासाठी कितीतरी फळे आहेत. पण त्यांची इच्छा ठेवली तर देव दुरावतो. म्हणून देवाची निष्काम उपासना करावी. ॥२१॥

नि:कामभजनाचें फळ आगळें । सामर्थ्य चढे मर्यादेवेगळें । तेथें बापुडी फळें । कोणीकडे ।।२२।।

निष्काम बुद्धीने उपासना केल्याचे फळ वेगळेच असते. त्यामुळे उपासकाच्या अंगी अमर्याद सामर्थ्य संचय होतो. त्यापुढे सकाम उपासनेच्या फळांची मुळीच किंमत रहात नाही. ॥२२॥

भक्तें जे मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें । तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ।।२३।।

निष्काम बुद्धीने उपासना करणाऱ्या भक्ताच्या अंत:करणात चुकून एखादा संकल्प रुजला तरी देव तो स्वत: होऊन पूर्ण करतो. भक्ताला 'हे मला हवे' असे वेगळे काही व कधीच मागावे लागत नाही. ॥२३॥

दोनी सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा । तेथें इतरांची कोण कथा । कीटकन्यायें ।।२४।।

षड्गुणैश्वर्यसंपन्न ईश्वर व निरपेक्ष अनासक्त भक्त अशी दोन्ही सामर्थ्यें एकत्र आल्यावर तो काळासही आवरत नाही. मग इतर सामान्यांची काय कथा! त्यांचे मूल्य किडामुंगीहून अधिक नाही. ॥२४॥

म्हणोनि नि:काम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान । तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ।।२५।।

म्हणून निष्काम सगुण भजनाच्या जोडीला ब्रह्मविद्या असेल तर अशा भक्ताला त्रिभुवनात तोड नसते. त्रिभुवनाहून तो श्रेष्ठ असतो. ॥२५॥

येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणीक न चढे विशेष । प्रताप कीर्ती आणि येश । निरंतर ।।२६।।

आत्मप्रकाशाच्या साक्षात्काराने भारलेल्या बुद्धीहून विशेष किंवा श्रेष्ठ बुद्धी नसते. त्या बुद्धीच्या स्वामीला पराक्रम, कीर्ती व यशाची सतत साथ मिळते. ॥२६॥

निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर । तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ।।२७।।

निर्गुणाचे प्रवचन व सगुण हरिकथेचा गजर जेथे एकत्र येतात तेथे सर्वांनाच ओढ निर्माण होते. ॥२७॥

जेथें भ्रष्टाकार घडेना । तो परमार्थहि दडेना । समाधान विघडेना । निश्चयाचें ।।२८।।

ज्यात आचारविचार भ्रष्ट नसतात असा परमार्थ फार काळ झाकून रहात नाही. सदाचार, सद्ग्रंथ, सद्गुरू व सद्साधन ह्यांनी झालेला निश्चय समाधान बिघडू देत नाही. ॥२८॥

सारासारविचार करणें । न्यायेअन्याये अखंड पाहाणें । बुद्धि भगवंताचें देणें । पालटेना ।।२९।।

व्यवहारात न्यायाची बूज राखून अन्यायाला थारा न देणे व परमार्थात सार व असाराचा विवेक सांभाळणे ह्या दोन गोष्टी ज्या बुद्धीत स्थिर झाल्या आहेत ती बुद्धी भगवंताची देणगी होय. अशी बुद्धी लाभलेला वरील दोन गोष्टी नेहमी सांभाळतो. ॥२९॥

भक्त भगवंतीं अनन्य । त्यासी बुद्धि देतो आपण । येदर्थीं भगवद्वचन । सावध ऐका ।।३०।।

जो भक्त भगवंताच्या अनुसंधानाशिवाय अन्य काही जाणीत नाही त्या अनन्य भक्ताला भगवंत सांख्यबुद्धी देतो. त्याविषयी भगवंताचेच असलेले वचन नीट ऐका. ॥३०॥

श्लोक– ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ।।छ।।

श्लोकार्थ– मी त्यांना बुद्धियोग देतो की ज्यामुळे ते माझ्या स्वरूपाला प्राप्त होतात.

म्हणोन सगुण भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रत्ययाचें समाधान । दुर्ल्लभ जगीं ।।३१।।

म्हणून सगुण भगवंताची श्रवण-कीर्तनादी उपासना व ह्या जोडीला निर्दोष व संप्रदायशुद्ध वेदांतविद्या असल्याने जो ब्रह्मानुभव येतो तो जगात दुर्लभ आहे. त्याने होणारे अपूर्व समाधान दुर्मिळ आहे. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सगुणभजननिरुपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सगुणभजननिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास आठवा : प्रचितनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका प्रचितीचीं लक्षणें । प्रचित पाहेल तें शाहाणें । येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचितीवीण ।।१।।

आता प्रत्यक्ष अनुभवाची लक्षणे ऐका. तो घेतील तेच शहाणे ठरतात व तो न घेणारे खुळे व आशाळभूत समजावेत. ॥१॥

नाना रत्नें नाना नाणीं । परीक्षून न घेतां हानी । प्रचित न येतां निरूपणीं । बैसोंच नये ।।२।।

मौल्यवान रत्ने व नाणी तपासून न घेतल्यास नुकसान होते. स्वत:चे सर्वांगीण समाधान होऊन अनुभव आल्याशिवाय प्रवचनाला बसूच नये. ॥२॥

तुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आले । तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ।।३।।

अश्वपरीक्षा केल्याशिवाय घोडा घेऊ नये. शस्त्राचे धार, आकार इ. पाहिल्याशिवाय ते विकत घेऊ नये. कसोटीला उतरल्याशिवाय (अनुभवाशिवाय) जाणत्याने व्यवहार करू नये. ॥३॥

बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें । प्रचित आलियां ऐकावें । निरूपण ।।४।।

पेरल्यावर उगवेल अशी खात्री झाली तरच पैसे मोजून बियाणे विकत घ्यावे. त्याचप्रमाणे सत्तर्क, सत्शास्त्र व सुसंगत दृष्टांत ह्यांसह चालू असलेली पाठ-प्रवचने ऐकावीत. (अनुभव हा शब्द समर्थ व्यापक अर्थाने वापरतात.) ॥४॥

देहीं आरोग्यता जाली । ऐसी जना प्रचित आली । तर मग आगत्य घेतली । पाहिजे मात्रा ।।५।।

एखाद्या औषधाचा वापर केल्यावर रुग्ण बरा झाला आहे अशी खात्री झाल्यावर ते औषध अवश्य घ्यावे. (हल्लीसुद्धा Clinical trials चे औषधांच्या क्षेत्रात फार महत्त्व आहे.) ॥५॥

प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग धडचि विघडणें । अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मूर्खपण ।।६।।

कोणालाच अनुभव आलेला नसताना औषध घेतले तर चांगले असलेले आरोग्यही बिघडणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे कोणतेही काम अंदाजाने किंवा दडपून करणे हा मूर्खपणा आहे. ॥६॥

प्रचितीस नाहीं आलें । आणी सुवर्ण करविलें । तरी मग जाणावें ठकिलें । देखतदेखतां ।।७।।

तथाकथित किमया करणाराने 'मी लोखंडाचे सोने करतो' असे सांगितले व प्रत्यक्षात तसे घडले नाही तर हातचलाखीमुळें डोळ्यासमोर फसवणूक होते! ॥७॥

शोधून पाहिल्याविण । कांहींतरी येक कारण । होणार नाहीं निर्वाण । प्राणास घडे ।।८।।

शहानिशा केल्याशिवाय कोणत्याही कामात हात घातला तर ते यशाला कारण होण्याऐवजी प्राणहानीला कारण होऊ शकेल. ॥८॥

म्हणोनी अनुमानाचें कार्य । भल्यानी कदापि करूं नये । उपाय पाहातां अपाये । नेमस्त घडे ।।९।।

म्हणून केवळ अंदाजाने किंवा पूर्ण माहिती नसलेले कार्य शहाण्याने कधी हाती घेऊ नये. त्यात लाभापेक्षा हानीच होईल. ॥९॥

पाण्यांतील म्हैसीची साटी । करणें हें बुद्धिच खोटी । शोधिल्याविण हिंपुटी । होणें घडे ।।१०।।

तलावातील पाण्यात मानेपर्यंत बुडून डुंबणाऱ्या म्हशीची खरेदी-विक्री करणारी बुद्धी खोटीच असते! तिचे सर्व शरीर न पहाता व्यवहार केला तर फजितीच होणार. ॥१०॥

विश्वासें घर घेतलें । ऐसें किती नाहीं ऐकिलें । मैदें मैंदावें केलें । परी तें शोधिले पाहिजे ।।११।।

केवळ कोणाच्या तरी सांगण्यावरून एखादे घर ते न पहाताच घेतले असे ऐकावयास मिळत नाही. कपट्याचे कपट कळल्यावर त्याची पाळेमुळे शोधून काढावी लागतात. ॥११॥

शोधल्याविण अन्नवस्त्र घेणें । तेणें प्राणास मुकणें । लटिक्याचा विश्वास धरणें । हेंचि मूर्खपण ।।१२।।

अन्न-वस्त्रादी दान देणारा, त्याचा हेतू व प्रत्यक्ष अन्न व वस्त्र हे सर्व तपासून न पहाताच घेतले तर प्राणावर बेतण्याचा संभव असतो. ठकावर विश्वास ठेवणे हा महामूर्खपणा आहे. (विष मिसळलेले अन्न व शीघ्रज्वालाग्राही वस्त्र घेऊ नये.) ॥१२॥

संगती चोराची धरितां । घात होईल तत्त्वता । ठकु सिंतरु शोधितां । ठाईं पडे ।।१३।।

चोर वा कारस्थानी व्यक्तीची संगत धरली तर घात होणारच. भामटा व दगलबाज माणूस थोड्या निरीक्षणानेही कळतो. ॥१३॥

गैरसाळ तामगिरी । कोणी नवी मुद्रा करी । नाना कपट परोपरीं । शोधून पाहावें ।।१४।।

कोणी भामटा तांबट बनावट नाणी तयार करतो. काहीं कपटी व्यक्ती कित्येक कपटी चाली खेळतात. त्यांचा धांडोळा घ्यावा. ॥१४॥

दिवाळखोराचा मांड । पाहातां वैभव दिसे उदंड । परी तें अवघें थोतांड । भंड पुढें ।।१५।।

कर्जात पूर्ण बुडालेल्याचे रहाणीमान भपकेबाज असू शकते. पण तो बाहेरचा देखावा पुढील फजिती थांबवू शकत नाही. ॥१५॥

तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान । करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ।।१६।।

त्याप्रमाणे अनुभवावाचून वक्त्याचे व श्रोत्याचेही समाधान होत नाही. उलट अनेक श्रोते गोंधळात पडून ते पारमार्थिक हिताला मुकतात. ॥१६॥

मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणतें प्राणी तें गोविलें । जैसें झांकून मारिलें । दुखणाईत ।।१७।।

ज्याप्रमाणे एखाद्या आजाऱ्याला औषध न देता मारावे त्याप्रमाणे साधक अज्ञानामुळे यंत्र व मंत्र सांगणाऱ्यांच्या कचाट्यात सापडून आध्यात्मिक दृष्ट्या नागवले जातात, त्यांना मुक्तीसाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन मिळत नाही. ॥१७॥

वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा । येथें उपाये दुसऱ्याचा । काये चाले ।।१८।।

ज्ञान व अनुभवाने कच्च्या असलेल्या वैद्याकडे गंभीर आजार असलेल्या मुलाला नेले व त्याचा प्राण गेला तर त्याला कोण काय करणार? ॥१८॥

दुःखें अंतरीं झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे । तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ।।१९।।

अवघड जागी असलेल्या दुखण्याचे दुःख तर आहे, पण वैद्याने प्रश्न विचारल्यावर ते सांगावयास लाजतो तो आत्महत्या करणाराच मानला पाहिजे. ॥१९॥

जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्याकरितां बुडाला । येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ।।२०।।

अहंकारामुळे जाणत्याचा सल्ला घेतला नाही व अहंकार सांभाळून मूर्खाचा सल्ला मिळून बुडला तर त्यात कोणाचा घात झाला? ॥२०॥

पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली । ऐसी स्वयें प्रचित आली । म्हणिजे बरें ।।२१।।

म्हणून साधना अशा सत्पुरुषाच्या मार्गदर्शनाने करावी की ज्यामुळे सर्व पापांचा नाश होऊन जन्ममरणातून सुटका होईल. हेच खरे हित. ॥२१॥

परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें । आत्मनिवेदन जालें । म्हणिजे बरें ।।२२।।

ईश्वर ब्रह्माचे ज्ञान होऊन 'मी कोण' ह्या प्रश्नाचे उत्तर मिळून 'मी'चे ब्रह्मात निवेदन झाले की जिंकली! ॥२२॥

ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें । मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । म्हणिजे बरें ।।२३।।

ही अनंत दृश्य सृष्टी कोणी केली? त्यासाठी काय साहित्य वापरले? ह्या जीवजडात्मक सृष्टीच्या मुख्य कर्त्याला ओळखण्यातच हित आहे. ॥२३॥

येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला । प्राणी संशईं बुडाला । प्रचितीविण ।।२४।।

ह्या वर्माच्या बाबतीत संशय शिल्लक राहिला तर केलेली सर्व साधने फुकट जातात. बुद्धीचा निश्चय न झालेला साधक संशयात बुडतो. ॥२४॥

हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम । लटिकें मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ।।२५।।

हे परमार्थाचे वर्म आहे. हे न सांगता चार गप्पा मारणारा वक्ता अधम होय. अस्सल अध्यात्मविद्या न सांगणाऱ्याच्या अवांतर गप्पा ज्याला आवडतात तो अधमात अधम समजावा. ॥२५॥

येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा । असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ।।२६।।

ह्या बाबतीत जेवढे स्पष्ट बोलणे आवश्यक आहे तेवढे बोलून झाले. अध्यात्मशास्त्राच्या मननचिंतनाशिवाय ब्रह्मज्ञान होत नाही हेच ह्या सांगण्याचे तात्पर्य आहे. हे परमेश्वरा, हे खरे आहे हे तू जाणतोसच. (अध्यात्मशास्त्र न रुचणाऱ्या श्रोत्यांसाठी समर्थांना परमेश्वराची साक्ष काढण्याची पाळी आली!) ॥२६॥

माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार । मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लागे ।।२७।।

माझ्या उपासनेच्या वैभवातून मला जे आकलन झाले आहे त्याचे तात्पर्य असे की शास्त्रशुद्ध वेदांत सांगावा. माझे सांगणे खोटे असेल तर माझ्या उपास्य श्रीरामाला त्याने कमीपणा येईल. ॥२७॥

म्हणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें । मायोद्भवाचें शोधिलें । पाहिजे मूळ ।।२८।।

म्हणून मी खरे तेच सांगितले. दृश्य सृष्टीचा कर्ता ओळखावा. ह्या मायिक जगताचे अधिष्ठान (मूळ = ब्रह्म) शोधले पाहिजे. ॥२८॥

तेंचि पुढें निरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण । श्रोतीं सावध अंत:कर्ण । घातलेंचि घालावें ।।२९।।

ह्यानंतर मी हाच विषय सांगणार असून वेदांतशास्त्राचे प्रामाण्य समोर ठेवून (बोलिलेचि) मांडणी करणार आहे (बोलिले). आतापर्यंत श्रोत्यांनी जसे मनापासून ऐकले तसेच ऐकावे. ॥२९॥

सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथे बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें । श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । म्हणौनियां ।।३०।।

विषय अत्यंत सूक्ष्म असल्याने एकदा सांगितलेलेच पुन्हा सांगत आहे. त्याने श्रोत्यांना नीट व स्पष्ट आकलन होईल. ॥३०॥

प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ । म्हणोनि हे खटपट । करणें लागे ।।३१।।

'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव प्रत्यक्ष घेण्याची वेळ आली (निकट) की पारंपरिक उथळ समजुती छाटून टाकाव्या लागतात, त्या छाटता येण्यासाठी सूक्ष्म भाग पुन्हा पुन्हा सांगावा लागतो. ॥३१॥

परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें । प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ।।३२।।

पारंपरिक उथळ समजुती जपल्या तर प्रत्यक्ष अनुभव येत नाही. अनुभवासाठी आवश्यक ते सूक्ष्म शास्त्र सांगावे

तर त्या समजुतींना हादरे बसतात. ॥३२॥

ऐसी सांकडी दोहींकडे । म्हणौन बोलिलेंचि बोलणें घडे । दोनी राखोनियां कोडें । उकलून दाऊं ।।३३।।

अशी दोन्हीकडे मोठी अडचण पडते. पण तरीही दोन्हींना सांभाळून हे ब्रह्मज्ञानाचे कोडे सोडवून दाखवू. ॥३३॥

परिपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण । श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ।।३४।।

परंपरा व अनुभूती ह्या दोन्हींना न्याय देत होणारे निरूपण जाणकार श्रोत्यांनी यापुढे ऐकावे. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'प्रचितनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'प्रचितनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास नववा : पुरुषप्रकृतिनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया जाण । त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ।।१।।

आकाशात अचानक वायू निर्माण झाला. त्याप्रमाणे परब्रह्मात मूळमाया प्रगट झाली. वायूमध्ये पंचभूते व त्रिगुण सूक्ष्मरूपाने असतात. ॥१॥

वटबीजीं असे वाड । फोडून पाहातां न दिसे झाड । नाना वृक्षांचे जुंबाड । बीजापासून होती ।।२।।

वडाच्या बीजामध्ये प्रचंड वृक्ष सुप्त रीतीने सामावलेला असतो. पण ते बीज फोडून पाहिले तर त्याचा मागमूसही नसतो. अनेक बीजांत असेच अनेक वृक्षांचे पसारे असतात. ॥२॥

तैसी बीजरूप मूळमाया । विस्तार जाला तेथूनियां । तिचें स्वरूप शोधुनियां । बरें पाहावें ।।३।।

त्याचप्रमाणे मूळमाया बीजरूप असून त्यात अनंतकोटी ब्रह्मांडे सूक्ष्मरूपाने सामावलेली असतात. त्यांतूनच पुढे ती व्यक्त होतात. त्या मूळमायेचे खरे स्वरूप नीट पारखून घ्यावे. ॥३॥

तेथें दोनी भेद दिसती । विवेकें पाहावी प्रचिती । निश्चळीं जे चंचळ स्थिती । तोचि वाये ।।४।।

त्या मूळमायेत दोन मुख्य तत्त्वे असून त्यांचा सूक्ष्म विचार करावा. निश्चळ स्वरूपात जी हालचाल दिसते तीच वायुरूप शक्ती होय. ॥४॥

तयामधें जाणीवकळा । जगज्जोतीचा जिव्हाळा । वायो जाणीव मिळोन मेळा । मूळमाया बोलिजे ।।५।।

त्या वायूत, ज्यातून जगज्ज्योती निर्माण होते (जिव्हाळा). ती जाणीवकळा असते. तो वायू व त्यातील जाणीवकळा ह्या दोन्ही मिळून मूळमाया तयार होते. ॥५॥

सरिता म्हणतां बायको भासे । तेथें पाहातां पाणीच असे । विवेकी हो समजा तैसें । मूळमायेसी ।।६।।

'सरिता' हा शब्द उच्चारताच कोणा स्त्रीची भावना होते. पण सरिता म्हणजे नदीमध्ये केवळ पाणीच असते. विवेकी माणसाने ह्यावरून लक्षात घ्यावे की मूळमाया शब्द स्त्रीलिङ्गी असला तरी त्यात पुल्लिंगी वायू व स्त्रीलिङ्गी जाणीव कळा ह्या दोन्हींचा समावेश आहे. ॥६॥

वायो जाणीव जगज्जोती । तयास मूळमाया म्हणती । पुरुष आणी प्रकृती । याचेच नांव ।।७।।

वायू हीच जाणीवरूप जगज्जोती असून त्या वायूला मूळमाया म्हणतात, त्यांनाच पुरुष व प्रकृती असेही म्हणतात. ॥७॥

वायोस म्हणती प्रकृती । आणि पुरुष म्हणती जगज्जोती । पुरुषप्रकृती शिवशक्ती । याचेच नांव ।।८।।

वायूला (पु.) प्रकृती (स्त्री) व पुरुषाला जगज्जोती (स्त्री) म्हणतात. प्रकृती-पुरुष, शिव-शक्ती ह्या जोड्या त्या ह्याच. (अर्धनारी नटेश्वर) ॥८॥

वायोमधें जाणीव विशेष । तोचि प्रकृतीमधें पुरुष । ये गोष्टीचा विश्वास । धरिला पाहिजे ।।९।।

वायूत जो जाणिवेचा भाग असतो तोच प्रकृतीतील पुरुष होय. हे श्रद्धेनेच स्वीकारले पाहिजे. ॥९॥

वायो शक्ति जाणीव ईश्वर । अर्धनारी नटेश्वर । लोक म्हणती निरंतर । येणें प्रकारें ।।१०।।

वायू = शक्ती. ईश्वर = जाणीव. हे दोन्ही एकत्र आल्याने लोक त्या एकत्रित तत्त्वाला अर्धनारीनटेश्वर म्हणत आले आहेत. ॥१०॥

वायोमध्ये जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण । तयापासून त्रिगुण । पुढें जालें ।।११।।

वायूत जी जाणीव असते तोच ईश्वर. पुढे त्यापासून सत्त्वादी त्रिगुण प्रगट झाले. ॥११॥

तया गुणांमधें सत्वगुण । निखळ जाणीवलक्षण । त्याचा देहधारी आपण । विष्णु जाला ।।१२।।

त्या त्रिगुणांत जो सत्त्व गुण त्याचे शुद्ध जाणीव हे स्वरूप आहे. तो गुण विष्णूच्या रूपाने साकार झाला. ॥१२॥

त्याच्या अंशे जग चाले । ऐसें भगवद्‌गीता बोले । गुंतले तेचि उगवले । विचार पाहातां ।।१३।।

श्री विष्णूच्या सत्त्वांशाने जगाची 'स्थिती' ही अवस्था चालू रहाते असे भगवत्‌गीता सांगते. ज्यांना हा गुंता सुटत नाही त्यांनी असा शास्त्रशुद्ध विचार केला की सर्व उलगडा होतो. ॥१३॥

येक जाणीव वांटली । प्राणीमात्रास विभागली । जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ।।१४।।

एकच ज्ञानरूप जाणीव सर्व जीवसृष्टीत व्यापून रहाते. जीव तिच्या मदतीने स्वत:च्या शरीराचे रक्षण करतात असे सर्वत्र दिसते. ॥१४॥

तयेचें नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जिती । याची रोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ।।१५।।

तीच जगज्जोती असून जीव तिच्यामुळे जिवंत रहातात, हा अनुभव प्रत्यक्षात सहज घेण्यासारखा आहे. ॥१५॥

पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जगीं । जाणीव खेळे त्याचा आंगी । निरंतर ।।१६।।

पक्षी, पशू, किडा वा मुंगी इ. प्राणी जिवंत असताना जाणीव त्यांचे शरीर व्यापून रहाते. ती ते मरेपर्यंत असते. ॥१६॥

जाणोनि काया पळविती । तेणें गुणें वांचती । दडती आणी लपती । जाणजाणों ।।१७।।

प्राणावर संकट आल्यावर ते लक्षात घेऊन ती जाणीव प्राण्याचे शरीरातील बुद्धीला पळून जाण्याला उद्युक्त करते. त्यामुळेच प्राणी झुडपाआड लपतात किंवा सांदीकपारीत दडी मारून स्वत:चे प्राण वाचवतात. ॥१७॥

आवघ्या जगास वांचविती । म्हणोनि नामें जगज्जोती । ते गेलियां प्राणी मरती । जेथील तेथें ।।१८।।

सर्व जीवसृष्टीला ती जाणीव आयुष्य असेपर्यंत जिवंत ठेवते. म्हणूनच तिला जगज्जोती म्हणतात. तिने शरीर सोडताच प्राणी जेथे असतील तेथे त्याच क्षणी मरण पावतात. ॥१८॥

मुळींचे जाणीवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार । जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ।।१९।।

मूळमायेतील जाणिवेचा पदर धरून पुढे अपार जीवसृष्टी निर्माण झाली. (जीवसृष्टीचे उत्पत्त्यादी विकार ईश्वराच्या स्वाधीन असतात.) पाण्याचे रेणुसारखे तुषार उडावेत त्याप्रमाणे! ॥१९॥

तैसे देव देवता देवतें भूतें । मिथ्या म्हणों नये त्यांतें । आपल्याला सामर्थ्ये ते । सृष्टीमधें फिरती ।।२०।।

त्या तुषारांपैकीच असलेले देव, देवता, दैवते, भूते इ. आपापल्या ईश्वरदत्त सामर्थ्याप्रमाणे सृष्टीत कार्य करतात. त्यांना खोटे ठरवू नये. ॥२०॥

सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वइच्छा पालटिती रूपें । अज्ञान प्राणी भ्रमें संकल्पे । त्यास बाधिती ।।२१।।

हे देवदेवतादी सतत वायुस्वरूपात असतात व आपल्या इच्छेनुसार निरनिराळी रूपे घेतात. हे ठाऊक नसल्यामुळे त्यांचेविषयी वेडेवाकडे संकल्प करून 'मला भूतबाधा झाली' इत्यादी प्रकारे माणूस भ्रमिष्ट होतो. ॥२१॥

ज्ञात्यास संकल्पचि असेना । म्हणोन त्यांचेच बाधवेना । याकारणें आत्मज्ञाना । अभ्यासावें ।।२२।।

जीवन्मुक्त ज्ञात्याला संकल्प किंवा कल्पना नसल्याने ते त्याला बाधत नाहीत. ('जीवा ब्रह्मत्व आहे संकल्पलोपी'

ज्ञाने.) म्हणून प्रत्येकाने आत्मविद्येचा अभ्यास करून आत्मज्ञान प्राप्त करावे. ॥२२॥

अभ्यासिलीयां आत्मज्ञान । सर्व कर्मास होये खंडण । हे रोकडी प्रचित प्रमाण । संदेह नाहीं ।।२३।।

सुस्थिर आत्मज्ञानामुळे ज्ञात्याच्या सर्व कर्मांचे भस्म होते ('ज्ञानाग्नि: सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते'– गीता.) हा ज्ञात्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव असतो. त्याविषयी जराही शंका नाही. (संचित प्रारब्ध क्रियमाण । अवघा झाला नारायण ॥ तुकाराम ॥ 'एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा । हरिकृपे त्याचा नाश झाला ॥एकनाथ ॥') ॥२३॥

ज्ञानेविण कर्म विघडे । हें तों कदापि न घडे । सद्गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेंहि अघटीत ।।२४।।

ज्ञानावाचून कर्मबंधन सुटणे केवळ अशक्य आहे आणि सद्गुरुकृपेशिवाय आजपर्यंत कोणालाही ज्ञान मिळालेले नाही. (अघटित– न घडलेले. असंभव.) ॥२४॥

म्हणोन सद्गुरू करावा । सत्संग शोधून धरावा । तत्त्वविचार विवरावा । अंतर्यामीं ।।२५।।

म्हणून सद्गुरूंचा अनुग्रह घ्यावा. विचारपूर्वक त्यांच्या सत्संगतीत रहावे. सत्संग पारखून धरावा व ब्रह्मवस्तूचे अंत:करणात श्रवण-मनन करावे. मायाब्रह्माचा विचार करावा. ॥२५॥

तत्वें तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्वता । अनन्यभावें सार्थकता । सहजचि जाली ।।२६।।

पिंड-ब्रह्मांडातील एका मायिक तत्वाने दुसरे निरस्त केले असता केवळ आत्मरूप 'मी' शिल्लक रहातो. त्या 'मी' च्या सतत अनुसंधनात राहून मायिक तत्वांचे अनुसंधान सुटले की जीवनाचे सार्थक होते. ॥२६॥

विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें । म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ।।२७।।

शास्त्रशुद्ध विचार न करता केलेली अध्यात्मसाधना अगदी फुकट जाते. म्हणून तो विचार करण्यास प्रथम शिकावे व नंतर तो तसा करत रहावे. ॥२७॥

विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु । ऐसी वचनें सर्वेशु । ठाईं ठाईं बोलिला ।।२८।।

विचार करतो तो माणूस. न करील तो पशू. अशी वचने भगवंताच्या उपदेशात जागोजागी आढळतात. ॥२८॥

सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें । परंतु साधकां निरूपणें । साक्षात्कार ।।२९।।

अद्वैत सिद्धान्ताला असलेल्या विरोधी विचाराचे खंडण करूनच सिद्धांत मांडावा लागतो. शास्त्रकारांनी असे केले असले तरी साधकाने मात्र सिद्धांताच्या श्रवणाने साक्षात्कार करून घ्यावा. ॥२९॥

श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणतां विश्वास । रोकडा साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ।।३०।।

श्रवण, मनन व निदिध्यासन ही अध्यात्मविद्येची साधने आहेत. निदिध्यासनाने जीव- ब्रह्मैक्याचा अनुभव आल्यावर श्रद्धेचे रूपांतर प्रचीतीमध्ये होते. आत्मसाक्षात्कार नि:संदिग्धपणे होण्याचे हेच साधन असून इतर खटपटी करण्याचे कारणच नाही. (स्थूलमानाने उपनिषदात अध्यात्माचे श्रवण, ब्रह्मसूत्रात मनन व गीतेमध्ये निदिध्यासन सांगितले आहे. विचारसागररहस्य, पंचदशी इ. ग्रंथ ह्या तिन्हींचे सार सांगतात.) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पुरुषप्रकृतीनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पुरुषप्रकृती' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास दहावा : चळाचळनिरूपण.

॥ श्रीराम समर्थ ॥

गगनासारिखे ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळ । निर्गुण निर्मळ निश्चळ । सदोदित ।।१।।
त्यास परमात्मा म्हणती । आणिक नामें नेणों किती । परी तें जाणिजे आदिअंतीं । जैसें तैसें ।।२।।

ब्रह्म आकाशाप्रमाणे सर्वसमावेशक व सर्वव्यापक आहे. ठाव न लागणाऱ्या अपार अंतराळाच्या तथाकथित उंचीमध्ये ते घनदाट भरून आहे. ('रिता ठाव ह्या राघवेवीण नाहीं'–समर्थ) ते गुणातीत, विमल, अचळ व नित्य (सदोदित) आहे. त्यालाच, इतर अनेक संज्ञांबरोबरच, परमात्मा ही सुद्धा एक संज्ञा आहे. जगाच्या आधी व जगतप्रलयानंतर पूर्ण असलेले ब्रह्म विकाररहित (जैसे पूर्वी तैसे नंतर) असते. ॥१,२॥

विस्तीर्ण पसरला पैस । भोंवता दाटला अवकाश । भासचि नाहीं निराभास । जैसें तैसें ।।३।।

ब्रह्म अमर्याद व्यापक (विभु) आहे. अनंत विश्वाच्या सर्व बाजूंना (भोवता) ते घनदाट भरले असून त्यात जराही पोकळी नाही. फट नाही. (ओवीचा अन्वय– अवकाश नाही. भासचि नाही. जैसे आकाश तैसे निराभास.) आकाशाचे ज्ञान पाचही ज्ञानेंद्रियांनी होत नाही. (त्याची निळाई भ्रामक आहे.) ब्रह्म आकाशासारखे निराभास आहे. ॥३॥

चहुंकडे पाताळतळीं । अंतचि नाहीं अंतराळीं । कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संचलेंचि असे ।।४।।

पाताळासह (अध) दशदिशात ब्रह्म कोंदाटले आहे. अनंत अंतराळात ते अमर्याद व्यापून राहिले आहे. सृष्टीच्या आधी, नंतर, कालातीत असे ते घनदाट भरून असते. ॥४॥

ऐसें कांहींएक अचंचळ । ते अचंचळीं भासे चंचळ । त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ।।५।।

ब्रह्मतत्त्व अचल असून त्यात मधेच उत्पत्ती, स्थिती व लयाची गती असलेले दृश्य भासते. त्या गतीच्या स्वामींना अनेक नामे आहेत. (ब्रह्मदेव– उत्पत्तीचा स्वामी इ.) ॥५॥

न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें । असो हें जाणयाकारणें । नामाभिधानें ।।६।।

वास्तविक हे स्वामी केवळ शास्त्रानेच सिद्ध होतात. ते दिसत नाहीत. तरी त्यांना नावे द्यावी लागतात. त्यांची ओळख पटण्यासाठी संकेत ठरवावे लागतात. ॥६॥

मूळमाया मूळप्रकृति । मुळपुरुष ऐसें ह्मणती । शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारे ।।७।।

मूळ माया, मूळ प्रकृती, मूळ पुरुष, शिव, शक्ती अशा अनेक प्रकारच्या त्यांना संज्ञा आहेत. ॥७॥

परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोळखावें तया । प्रचितीवीण कासया । वलगना करावी ।।८।।

पण ज्याला संज्ञा दिली त्याची शास्त्राने सांगितलेली ओळख करून घ्यावी. ओळख नसताना संज्ञा वापरल्या तर त्यांना बालिश बडबडीचीच किंमत असते. ॥८॥

रूपाची न धरितां सोये । नामासरिसें भरंगळों नये । प्रत्ययाविण गळंगा होये । अनुमानज्ञानें ।।९।।

रूपासंबंधी माहिती नसताना नामांची जंत्री घोकत राहिल्याने (भरंगळ) निश्चय दूर राहून गोंधळ तेवढा होतो. संशयाच्या ज्ञानाची हीच फळश्रुती! ॥९॥

निश्चळ गगनी चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां । परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ।।१०।।

अचळ आकाशात चपळ वारा अचानक वेगाने वाहू लागला तरी आकाश व वारा ह्यांत निश्चित फरक आहे. ॥१०॥

तैसें निश्चळ परब्रह्म । चंचळ माया भासला भ्रम । त्या भ्रमाचा संभ्रम । करून दाऊं ।।११।।

त्याप्रमाणे अचल ब्रह्म व त्यात भासलेला गतिमान मायेच्या भ्रमाचा विस्तार किंवा विकास स्पष्ट करून दाखवू. ॥११॥

जैसा गगनी चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण । इछा स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप ।।१२।।

आकाशात जसा वायू वाहतो त्याप्रमाणे निश्चळ ब्रह्मात गतिशील माया प्रगट झाली. आदि संकल्प, स्फूर्ती हे तिचे लक्षण असून त्या स्फुरणाचीच ती घडलेली आहे (स्फुरण रूप). ॥१२॥

अहंपणे जाणीव जाली । तेचि मूळप्रकृति बोलिली । माहाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ।।१३।।

ज्या जाणिवेला 'एकोऽहं' स्फुरणामुळे अहं चे रूप आले तिलाच मूळ प्रकृती म्हणतात. ब्रह्मांडाचा महाकारणदेह तो हाच! (पिंडी ते ब्रह्मांडी हा सिद्धान्त समजण्यापुरताच ह्याचा उपयोग आहे.) ॥१३॥

महामाया मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती । सूक्ष्म हिरण्यगर्भ म्हणती । विराट ते स्थूळ ।।१४।।

पिंड-देह	➔	ब्रह्मांड-देह.
↓		↓
महाकारण (महामाया)	➔	मूळप्रकृती.
कारण	➔	अव्याकृत.
सूक्ष्म	➔	हिरण्यगर्भ
स्थूल	➔	विराट ॥१४॥

ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमये । ईश्वरतनुचतुष्टये । ह्मणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया ।।१५।।

पंचीकरणाच्या शास्त्रात पिंडब्रह्मांडांच्या चार शरीरांची नावे अशी सांगितली आहेत. ब्रह्मांडाच्या देहानांच ईश्वरतनुचतुष्टय असेही म्हणतात. जीव व ईश्वर ह्यात व्यापून राहणारी जाणीव (चिदाभास) तीच मूळमाया होय. ॥१५॥

परमात्म्याची पुल्लिंगी नामे–

परमात्मा परमेश्वरू । परेश ज्ञानघन ईश्वरु । जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुषनामें ।।१६।।
सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकाशरूप जोतिरूप । कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ।।१७।।
आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा । क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जीवात्मा । देही कूटस्त बोलिजे ।।१८।।
इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरूत्यात्मा । वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ।।१९।।
गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर । सर्व लोकांचे अंतर । तो सर्वांतरात्मा बोलिजे ।।२०।।
चंद्र सूर्य तारामंडळें । भूमंडळें मेघमंडळें । येकवीस स्वर्गे सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ।।२१।।
गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं । आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजे श्रोतीं ।।२२।।

परमात्मा, परेश, परमेश्वर, ज्ञानघन, ईश्वर, जगदीश, जगदात्मा, जगदीश्वर, सत्घन, ज्ञानघन, प्रकाशरूप, ज्योतिरूप, कारणरूप, चित्घन, शुद्ध, सूक्ष्म, अलिप्त, आत्मा, अंतरात्मा. विश्वात्मा, द्रष्टा, साक्षी, सर्वात्मा, क्षेत्रज्ञ, जीवात्मा, शिवात्मा, देहातीत कूटस्थ, इंद्रात्मा, ब्रह्मात्मा, हरिहरात्मा, यमात्मा, धर्मात्मा, नैऋतीचा आत्मा, वरुणात्मा, वायुरात्मा, कुबेरात्मा, ऋषी, देव व मुनी ह्यांना धारण करणारा, गण, गंधर्व, विद्याधर, यक्ष, किन्नर, नारद, तुंबर

ह्या सर्वांचा आत्मा म्हणजेच सर्वांतरात्मा. ह्या अंतरात्म्याच्या सत्तेनेच चंद्र, सूर्य, तारामंडळे, भूमंडळे (ग्रह) मेघमंडळे, एकवीस स्वर्ग, सात पाताळ आपापल्या कक्षेत फिरतात. जाणिवेच्या गुप्तवेलीचा हा प्रचंड पसारा आहे ॥१६ ते २२॥

परमात्म्याची स्त्रीलिङ्गी नामे–

मूळमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी । विश्ववंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी ।।२३।।

अंतर्हेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा । चपळ जगज्जोती जीवनकळा । परा पश्यंती मध्यमा ।।२४।।

युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चाळणा । भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ।।२५।।

जागृति स्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता अवस्ता जाणे । सुख दुःख सकळ जाणे । मानापमान ।।२६।।

ते परम कठीण कृपाळु । ते परम कोमळ स्नेहाळु । ते परम क्रोधी लोभाळु । मर्यादेवेगळी ।।२७।।

शांती क्ष्मा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्यमुक्ति । विचारणा सहजस्थिती । जयेचेनी ।।२८।।

पूर्वीं पुरुषनामें बोलिलीं । उपरीं स्त्रीनामें निरोपिलीं । आतां नपुषकनामें ऐकिलीं । पाहिजे चंचळाचीं ।।२९।।

मूळ माया, जगदीश्वरी, परमविद्या, परमेश्वरी, विश्ववंद्या, विश्वेश्वरी, त्रैलोक्यजननी, अंतर्हेतु, अंतरकळा, मौन्यगर्भा, जीवनकळा, चपला, जगज्जोती, जीवनकळा, परा, पश्यंती, मध्यमा, युक्ती, बुद्धी, मती, धारणा, सावधानता, अनेक विचार व तिन्ही काळांची उद्गाती, जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती जाणणारी, तुर्या व समाधी जाणणारी, सुख, दुःख, मानापमान जाणणारी. कठोर व कृपाळू, कोमल व स्नेहल, तापट व अतिलोभी तीच असते. शांती, क्षमा, विरक्ती, भक्ती, अध्यात्मविद्या, सायुज्य मुक्ती तीच होय. सत्यमिथ्या विचार व सहज स्थिती तिच्या कृपेने लाभतात. पुल्लिंगी व स्त्रीलिङ्गी नावे सांगून झाली. (अंतर्हेतु– अंतःकरणात आभासणारी. मौन्यगर्भा– मौनामध्येही जाणीवरूपाने असणारी) ॥२३–२९॥

परमेश्वराची नपुंसक नामे–

जाणणें अंतःकर्ण चित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित । येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ।।३०।।

मीपण तूंपण जाणपण । ज्ञातेपण सर्वज्ञपण । जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ।।३१।।

ऐसी नामें उदंड असती । परी ते येकचि जगज्जोती । विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ।।३२।।

जाणणे, अंतःकरण, चित्त, श्रवण, मनन, चैतन्य, जीवित, येणारे, जाणारे, मीपण, तूपण, जाणपण, ज्ञातेपण, सर्वज्ञपण, जीवपण, शिवपण, ईश्वरपण, अलिप्तपण इ. हवी तेवढी नावे आहेत. पण त्या सर्वांचे जगज्जोतीरूप अंतरात्मा हेच स्वरूप आहे. असे विचारवंतांना लक्षात येते. ॥३०–३२॥

आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकचि जाण । अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञेप्तीमात्र ।।३३।।

आत्मा, जगज्जोति व सर्वज्ञपण (अनुक्रमे पु., स्त्री. व नपु.) ही तिन्ही एकच. केवळ ज्ञान हेच स्वरूप असलेली अंतर्कळा त्यांचे अधिष्ठान (प्रमाण) आहे. ॥३३॥

ढीग जाले पदार्थांचे । पुरुष स्त्री नपुंसक नामांचे । परंतु सृष्टीरचनेचें । किती ह्मणोन सांगावें ।।३४।।

ह्या सृष्टीमध्ये तिन्ही लिङ्गांच्या पदार्थांचे ढीग पडले असले तरी तेवढ्याने अपार सृष्टिरचनेची कितीशी कल्पना येणार! ॥३४॥

सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तवी अनेक । मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ।।३५।।

त्या सर्वांचा अंतरात्मा हा एकच चालक असून मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व जीवसृष्टी तोच चालवितो. ॥३५॥

तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत वोळखावा आमासा । नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ।।३६।।

त्या अंतरात्म्याची किंचित ओळख करून घ्या. सृष्टीतील सर्व खेळ त्याच्या सत्तेनेच चालतात. ॥३६॥

तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना । शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाईं ।।३७।।

अंतरात्मा जाणिवेच्या रूपाने कळतो, पण पाच ज्ञानेंद्रियांच्या आवाक्यात येत नाही (दिसेना.) त्याचा अनुभव येतो, पण तो वृत्तिज्ञानाचा विषय होत नाही. शरीरभर व्यापून असतो, पण कोठेच सापडत नाही! ॥३७॥

तीक्षणपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतां च पसरे । पदार्थ लक्षून उरे । चहुंकडे ।।३८।।

अत्यंत सूक्ष्म (तीक्ष्ण) असल्याने आकाशातून जणू बाहेर पडतो, जलाशय पहाताच त्याच्या व्याप्तीएवढा जणू पसरतो, सर्व पदार्थांना आत बाहेर व्यापून (लक्षून) शिल्लक उरतो. ॥३८॥

जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो । तो त्यासारिखाच होतो । वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषईं ।।३९।।

पदार्थाच्या आकाराप्रमाणे तो आकार धरतो (पहा. कठ उप.) तर वायूहून तो अधिक वेगवान असतो. (पहा– ईश. उप.) ॥३९॥

कित्येक दृष्टीनें देखे । कितीयेक रसनेनें चाखे । कितीयेक ते वोळखे । मनेंकरूनि ।।४०।।

डोळ्यांच्या माध्यमातून कित्येक रूपे पहातो, जिभेच्या माध्यमातून अनेक पदार्थांची चव घेतो व मनामार्फत अनेक वस्तूंचे स्वरूप जाणतो. (उदा.– डोळ्याने सूर्याचे रूप पाहून तो गोल आहे हे मनाने जाणतो.) ॥४०॥

श्रोतीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो । त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ।।४१।।

कानात जणू बसतो व शब्द ऐकतो. (कानाचा कान– केन उप.) नाकाच्या साह्याने वास घेतो, त्वचेने शीत, उष्ण इ. स्पर्श जाणतो. ॥४१॥

ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळामधें परी निराळा । पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ।।४२।।

असा तो परमात्मा वृत्तिज्ञानाचे अधिष्ठान असून त्याने तो लिप्त मात्र होत नाही. हे अगाध रहस्य त्याचे तोच जाणे! (आभासवादाच्या प्रक्रियेप्रमाणे चिदाभास जाणतो. कूटस्थ चैतन्य ज्ञानरूप असते.) ॥४२॥

तो पुरुष ना सुंदरी । बाळ तारुण्य ना कुमारी । नपुंसकाचा देहधारी । परी नपुसक नव्हे ।।४३।।

आत्मा पुरुष, स्त्री, बालक, तरुण, मुलगी इ. कोणीच नसतो. नपुंसक व्यक्तीच्या शरीरात तोच व्यापून असला तरी तो नपुंसक नाही! ॥४३॥

तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता म्हणती त्यासी । तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ।।४४।।

सर्व देहांचे सर्व व्यवहार तो चालवतो, पण एवढे करून तो अकर्ताच असतो. शरीरात रहाणाऱ्या त्याला (क्षेत्रवासी) क्षेत्रज्ञ किंवा जीव असेही म्हणतात. उपाधिभेदाने त्यालाच कूटस्थ ईश्वर म्हणतात. ॥४४॥

श्लोक–

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ।।छ।।

श्लोकार्थ– ह्या दृश्य जगात दोन पुरुष आहत. एक क्षर व एक अक्षर. सर्व भूतातील जीवात्म्याला क्षर पुरुष म्हणतात, तर कूटस्थाला अक्षर असे म्हणतात. (कूट म्हणजे गूढ, गुप्तपणे राहणारा ईश्वर. कूट शब्दाचा दुसरा अर्थ ऐरण. ऐरणीवर घडणाऱ्या दागिन्यांविषयी ऐरणीला काहीच माहीत नसते. त्याप्रमाणे कूटस्थ आत्मा साक्षी असतो.)

दोनी पुरुष लोकीं असती । क्षराक्षर बोलिजेती । सर्व भूतें क्षर म्हणती । अक्षर कूटस्त बोलिजे ।।४५।।

जीवसृष्टीत दोन पुरुष असतात. त्यांना क्षर व अक्षर म्हणतात. प्राण्यांतील जीवचैतन्याला क्षर म्हणतात. ईश्वरचैतन्याला अक्षर म्हणतात. ॥४५॥

उत्तम पुरुष तो आणीक । नि:प्रपंच नि:कळंक । निरंजन परमात्मा येक । निर्विकारी ।।४६।।

ह्या दोन्हींहून उत्तम पुरुष वेगळाच आहे. तो प्रपंचातीत, निर्दोष, निराकार, सर्वश्रेष्ठ, एकमेव व निर्विकार आहे.

चैतन्य	उपाधी
जीवचैतन्य	पिंड
ईश्वरचैतन्य	ब्रह्मांड
ब्रह्मचैतन्य	निरुपाधिक ।।४६।।

च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें । देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ।।४७।।

स्थूलादी देहांचा निरास करावा, (ते 'मी' नाही असा दृढनिश्चय करावा) व साधकाने विदेही होऊन देहात रहावे! ह्यालाच अनन्य भक्त म्हणतात! ।।४७।।

देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा कैसा उरला । निर्विकारीं विकाराला । ठाव नाहीं ।।४८।।

चारी देहांचा निरास झाल्यावर उपाधीसापेक्ष असलेली 'अंतरात्मा' ही संकल्पना मोडून पडते. आत्मा निर्विकार असल्याने 'आत रहाणे' हा विकार म्हणजे विशेष संभवत नाही किंवा अंतरात्मा देहात असल्याने त्याला देहाप्रमाणे विकार असल्याचा भ्रम अविद्येमुळे होतो, तो नंतर रहात नाही. ।।४८।।

निश्चळ परब्रह्म येक । चंचळ जाणावें माईक । ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक । विवेकें पाहावा ।।४९।।

एकमेव परब्रह्म निश्चळ असून इतर सर्व उत्पत्ती, स्थिती व लयाचे चांचल्य असलेले दृश्य जगत् मायिक आहे. विवेकाचा अभ्यास करून असा निश्चय दृढ करून घ्यावा. ।।४९।।

येथें बहुत नलगे खळखळ । येक चंचळ येक निश्चळ । शाश्वत कोणतें केवळ । ज्ञानें वोळखावें ।।५०।।

अशा निश्चयासाठीं फार मोठ्या सैद्धान्तिक झटापटींची खरे तर गरज नाही किंवा हे स्वीकारण्यासाठी खळखळ करण्याचे कारण नाही. ब्रह्म निश्चळ असून जगत् चंचळ आहे. ह्यातील शाश्वत काय आहे ह्याचा निवाडा ज्ञात्यांनी करून ठेवला आहे. ।।५०।।

असार त्यागून घेईजे सार । म्हणोन सारासार विचार । नित्यानित्य निरंतर । पाहाती ज्ञानी ।।५१।।

असार सारून सार घ्यावे हाच सारासार विचार होय. ज्ञानी महात्मे नित्य व अनित्य ह्यांचा निरंतर विवेक करतात. ।।५१।।

जेथे ज्ञानचि होतें विज्ञान । जेथें मनाचे होतें उन्मन । तेथें कैसें चंचळपण । आत्मयासी ।।५२।।

त्या ज्ञानी महात्म्यांचे ठिकाणी ज्ञानाचे विज्ञान होते व मन उन्मन होते. मनाच्या चांचल्यामुळे आत्म्यावर होणारा चांचल्याचा आरोप तेथे नसतो. (अविद्या निवृत्तीसाठी अध्यात्म विद्या, अध्यात्मविद्येने आत्मज्ञान व ज्ञानाभिमानाच्या निवृत्तीने विज्ञान असा हा प्रवास आहे.) ।।५२।।

सांगणोवांगणीचें काम नव्हे । आपुल्या अनुभवें जाणावें । प्रत्ययाविण सिणावें । तेंचि पाप ।।५३।।

ज्ञानाचे विज्ञान होणे हे गप्पागोष्टी करून साधणारे नाही किंवा एकाने दुसऱ्याला, दुसऱ्याने तिसऱ्याला उडत उडत सांगून साध्य होणार नाही. ग्रंथ वाचून जमणारे नाही. तर प्रत्यक्ष साधनेच्या साह्याने प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनच ते साधते. (बुद्धीचा सहज निश्चय हे कोणत्याही साधनापद्धतीचे फलित आहे.) अनुभव येईपर्यंत किंवा अनुभव न येता केलेले सर्व कष्ट पापच होय. ('मी ब्रह्म आहे' हे अखंड वास्तव अनुभवातून निसटणे हे पहिले पाप : त्याचा पुन्हा अनुभव घेण्यासाठी साधना करणे हे दुसरे पाप. साधना करूनही अनुभव न येणे हे तिसरे पाप होय!) ।।५३।।

सत्यायेवढें सुकृत नाहीं । असत्यायेवढें पाप नाहीं । प्रचितीविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ।।५४।।

त्रिकालाबाधित सत्यरूप ब्रह्म मी आहे असा अनुभव घेणे हे सर्वश्रेष्ठ सुकृत आहे. 'मी देह' ह्या असत्य समजुतीत

जगणे ह्यासारखे दुसरे पाप नाही. खऱ्या समाधानासाठी कोणत्याही क्षेत्रात प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय दुसरा उपाय नाही. ॥५४॥

सत्य म्हणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हें प्रमाण । येथें निरोपिलें पापपुण्य । रूपेंसहित ।।५५।।

आत्मस्वरूप हेच सत्य असून मायिक सृष्टी असत्य आहे असे सर्वच शास्त्रे सांगतात. मागील ओवीतील पाप-पुण्यांची ओळख पटवून देण्याचे काम येथे केले. म्हणजे सत्यब्रह्माचे म्हणजे आत्मस्वरूपाचे ज्ञान हेच पुण्य. असत्य म्हणजे मायिक सृष्टी सत्य मानणे हेच पाप. ॥५५॥

दृश्य पाप वोसरलें । पुण्य परब्रह्म उरलें । अनन्य होताच जालें । नामातीत ।।५६।।

दृश्य सृष्टीच्या पापाचा निरास झाला. पुण्यरूप ब्रह्म उरले. 'ते मी आहे' असे अनुभवजन्य अनन्यत्व येताच दृश्य जगताच्या नामरूपांचा बाध होतो. ॥५६॥

आपण वस्तु स्वतसिद्ध । तेथें नाहीं देहसमंध । पापरासी होती दग्ध । येणें प्रकारें ।।५७।।

नित्यसिद्ध ब्रह्म निरूपाधिक असल्याने व ते मी असल्याने माझाही देहाशी काहीच संबंध नाही. पाप चार देहांच्या माध्यमातून होते. त्यांचा निरास झाल्यावर त्यांनी केलेल्या पापांच्या राशी जळून जातात त्या अशा! ॥५७॥

येरवी ब्रह्मज्ञानेंवीण । जें जें साधन तो तो सीण । नाना दोषांचे क्षाळण । होईल कैसें ।।५८।।

म्हणून ब्रह्मज्ञानावाचून केलेले सर्व प्रयत्न केवळ कष्टरूप असतात. त्यांनी अनंत पापे कशी धुतली जातील? ॥५८॥

पापाचें वळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर । अंतरीं रोग वरीवरी उपचार । काय करी ।।५९।।

पूर्वजन्मांच्या पापांमुळे चालू शरीर मिळालेले असल्याने ते जणू पापाचे घडले आहे. ते शरीर पुढे अधिक पापांचे साधन बनते. अविद्येचा आजार आत असताना ब्रह्मज्ञानावाचून फुटकळ साधनांचे उपचार काय करतील? ॥५९॥

नाना क्षेत्री हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें । नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाईं ठाईं ।।६०।।

गयेसारख्या क्षेत्रात मुंडण केले, अमरनाथसारख्या क्षेत्रात पायाने पर्वत चढला, खडतर व्रतांनी शरीराचे जागोजागी हाल केले. ॥६०॥

नाना मृत्तिकेनें घांसिलें । अथवा तप्तमुद्रेनें लासिलें । जरी हें वरीवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ।।६१।।

अंगावर मातीचे लेप लावले, तापलेल्या सळीने डागले व त्वचा कितीही खरडून काढली तरी त्याने जीवाची शुद्धी होणार नाही. ॥६१॥

सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे मोघे घेतले । माळा रुद्राक्ष घातले । काष्ठमणी ।।६२।।

गोमयाचे गोळे गिळले, गोमूत्राची मडकी गटागटा प्यायली किंवा तुळस व रुद्राक्षाच्या मोठमोठ्या माळा गळ्यात घातल्या. ॥६२॥

वेष वरीवरी केला । परी अंतरीं दोष भरला । त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ।।६३।।

साधूचा केवळ वेष घेतला पण आत कामादीविकार तसेच राहिले तर ते दोष जळून जाण्यासाठी आत्मज्ञानच हवे. ॥६३॥

नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें । सर्वांहुनी कोटीगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ।।६४।।

अनंतादी व्रते, गोदानादी दाने, हठादी योगसाधना, काशीसारखी तीर्थे इत्यादिकांपेक्षा आत्मज्ञानाचे माहात्म्य कोटीपट अधिक आहे. ॥६४॥

आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यास नाहीं मर्यादा । दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली ।।६५।।

जो अध्यात्मविद्येचे सतत चिंतन करतो त्याच्या पदरी पुण्याच्या अमर्याद राशी असतात. दुष्ट पाप पाचोळ्यासारखे उडून जाते. ॥६५॥

वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियांचे रूप । पुण्या जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ।।६६।।

वेदान्तशास्त्रात सत्याचे जे स्वरूप सांगितलेले आहे तेच ज्ञान्यांचे असते, अमर्याद सुकृत हातून घडून अमोज शुद्ध पुण्य त्यांच्या पदरी असते. (अमूप = अमोज = न मोजता येण्यासारखे) ॥६६॥

या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टीं । प्रचितवेगळे कष्टी । होऊंच नये ।।६७।।

हा सर्व प्रत्यक्ष अनुभवाचा विषय आहे. सतत आत्मानुसंधानाने अनुभव येतो. हा अनुभव न घेता ढोर मेहनत करू नये. ॥६७॥

आगा ये प्रचितीचे लोक हो । प्रचित नस्तां अवघा शोक हो । रघुनाथकृपेनें राहो । प्रत्यय निश्चयाचा ।।६८।।

अहो, अनुभव घेण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूंनो! अनुभव नसेल तर केवळ शोकच राहील. श्री रघुनाथाच्या कृपेने तुम्हाला आलेला जीव-ब्रह्मैक्याचा अनुभव टिकून राहो!!

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चळाचळनिरुपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चळाचळनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक दहावा समाप्त—

दशक अकरावा : भीमदशक

समास पहिला : सिद्धांतनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आकाशापासून वायो होतो । हा तों प्रत्यये येतो । वायोपासून अग्नी जो तो । सावध ऐका ।।१।।

आकाशात अकस्मात वायू वाहू लागतो हे तर सर्वांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला येते. त्या वायूपासून अग्नी निर्माण होतो ते समजावून घ्या. ॥१॥

वायोची कठिण घिसणी । तेथें निर्माण जाला वन्ही । मंद वायो सीतळ पाणी । तेथुनि जालें ।।२।।

वायूच्या जबरदस्त घर्षणातून अग्नी निर्माण झाला. वायूच्या मंद वेगातून शीतळ आप (पाणी) निर्माण झाले. (पहा– तैतिरीय उप.) ॥२॥

आपापासून जाली पृथ्वी । ते नाना बीजरूप जाणावी । बीजापासून उत्पत्ति व्हावी । हा स्वभावचि आहे ।।३।।

आपापासून अनंत प्रकारची बीजे पोटात असलेली पृथ्वी तयार झाली. बीजांना अंकुर फुटणे नैसर्गिक आहे. ॥३॥

मुळीं सृष्टी कल्पनेची । कल्पना आहे मुळींची । जयेपासून देवत्रयाची । काया जाली ।।४।।

खरेतर सृष्टीची निर्मिती कल्पनेतून झाली असून तीच सर्वाचे मूळ आहे. ब्रह्मदेवादी तीन देव कल्पनेतून जन्माला आले. ॥४॥

निश्चळामधें चंचळ । ते चि कल्पना केवळ । अष्टधा प्रकृतिचें मूळ । कल्पनारूप ।।५।।

निश्चळ ब्रह्मस्वरूपात निर्माण झालेली कल्पना हेच चंचलतेचे स्वरूप आहे. पाचभूते व त्रिगुण अशी अष्टधा प्रकृती कल्पनारूपच आहे. ॥५॥

कल्पना तेचि अष्टधा प्रकृति । अष्टधा तेचि कल्पनामूर्ती । मुळाग्रापासून उत्पत्ति । अष्टधा जाणावी ।।६।।

कल्पना म्हणजेच अष्टधाप्रकृती. अष्टधा प्रकृतीचीच कल्पना घडली आहे. मूळ मायेत अष्टधा प्रकृतीची बीजे असतात. ॥६॥

पांच भूतें तीन गुण । आठ जालीं दोनी मिळोन । म्हणौनि अष्टधा प्रकृति जाण । बोलिजेते ।।७।।

पाच भूतात तीन गुण मिसळून अष्टधा प्रकृती तयार झाली. म्हणूनच तिला ते नाव मिळाले. ॥७॥

मुळीं कल्पनारूप जाली । पुढें तेचि फापावली । केवळ जडत्वास आली । सृष्टिरूपें ।।८।।

मुळात कल्पनारूप असलेली ती प्रकृती फोफावली व पुढे तिला घनता निर्माण होऊन सृष्टी तयार झाली. ॥८॥

मुळीं जाली ते मूळमाया । त्रिगुण जाले ते गुणमाया । जडत्व पावली ते अविद्या माया । सृष्टिरूपें ।।९।।

मुळात स्फुरणरूपाने झाली ती मूळमाया, त्रिगुण व्यक्त झाल्यावर गुणमाया, घनता आल्यावर सृष्टिरूप झालेली अविद्या माया. ॥९॥

पुढें च्यारी खाणी जाल्या । च्यारी वाणी विस्तारल्या । नाना योनी प्रगटल्या । नाना वेक्ती ।।१०।।

पुढे जारजादी चार खाणी, परादी चार वाणी, लक्षावधी योनी व प्रत्येक योनीतील अनेक व्यक्ती प्रगट झाल्या. (उदा. मानव योनी–अब्जावधी व्यक्ती) ॥१०॥

ऐसी जाली उभारणी । आतां ऐका संव्हारणी । मागील दशकीं विशद करूनि । बोलिलें असे ।।११।।

परतु आतां संकळित । बोलिजेल संव्हारसंकेत । श्रोते वक्ते येथें चित्त । देऊन ऐका ।।१२।।

सृष्टीची उभारणी अशी झाली. मागील दशकात सविस्तर सांगितलेला सृष्टीचा संहार आता थोडक्यात सांगू. तो श्रोत्यांनी मनापासून ऐकावा. ।।११-१२।।

शत वरुषें अनावृष्टि । तेथें आटेल जीवसृष्टि । ऐशा कल्पांताच्या गोष्टी । शास्त्रीं निरोपिल्या ।।१३।।

बाराकळीं तपे सूर्य । तेणें पृथ्वीची रक्षा होये । मग ते रक्षा विरोन जाये । जळांतरी ।।१४।।

तें जळ शोषी वैश्वानरु । वन्ही झडपी समीरु । समीर वितुळे निराकारु । जैसें तैसें ।१५।।

ऐसी सृष्टिसंहारणी जाली । मागां विस्तारें बोलिली । मायानिरासें उरली । स्वरूपस्थिति ।।१६।।

शंभर वर्षे पाऊस न पडल्याने जीवसृष्टी नष्ट होईल. कल्पांतासंबंधी शास्त्र असे सांगते की सूर्य बारा कलांनी तापू लागून पृथ्वीची राख होऊन नंतर ती पाण्यात मिसळेल. ते पाणी भयानक अग्नी वाळवून टाकील. वायू अग्नीला विझवील व वायू निराकार आकाशात पूर्वी होता तसा राहील. सृष्टीचा संहार असा होतो. मागे त्यासंबंधी सविस्तर सांगितले होते. मायेचा असा निरास झाल्यावर ब्रह्म शेष रहाते. ।।१३-१६।।

तेथें जीवशिव पिंडब्रह्मांड । आटोन गेलें थोतांड । मायेअविद्येचे बंड । वितळोन गेलें ।।१७।।

पिंड व त्यातील जीव, ब्रह्मांड व त्यातील ईश्वर हा सर्व मायिक बडिवार संपला. माया व अविद्येचा गोंधळ आटोपला. ।।१७।।

विवेकेंचि बोलिला क्षये । म्हणोनि विवेकप्रळये । विवेकी जाणती काये । मूर्खास कळे ।।१८।।

जग मिथ्यात्व निश्चयाने जो सृष्टीचा प्रलय केला जातो त्याला विवेकप्रलय म्हणतात. त्यासाठी प्रत्यक्ष नाश अपेक्षित नाही. ह्याचे रहस्य विवेकीच जाणतात. ब्रह्मविद्येचा अभ्यास नसणाऱ्याला ते कळतही नाही. ।।१८।।

सृष्टि शोधितां सकळ । येक चंचळ येक निश्चळ । चंचळास कर्ता चंचळ । चंचळरूपी ।।१९।।

सर्व सृष्टीचे पृथक्करण केले असता एक चंचळ व एक निश्चळ असे दोन मुख्य भाग दिसतात. ईश्वररूप चंचळाने सृष्टिरूप चंचळाची निर्मिती केली आहे. कारण चंचळ चंचळाकडूनच होते. (समान सत्ता) ।।१९।।

जो सकळ शरीरीं वर्ते । सकळ कर्तुत्वास प्रवर्ते । करून अकर्ता हा वर्ते । शब्द जया ।।२०।।

जीवसृष्टीची अन्त:करणे व्यापून राहून ईश्वर तिचे सर्व व्यापार चालवूनही अकर्ता म्हणून ओळखला जातो. (ईश्वर: सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति- गीता १८-६१) ।।२०।।

राव रंक ब्रह्मादिक । सकळांमधें वर्ते येक । नाना शरीरे चाळक । इंद्रियेंद्वारें ।।२१।।

तो ईश्वर राजा, दरिद्री, ब्रह्मदेव इत्यादिकांत समत्वाने राहून त्यांच्या इंद्रियांमार्फत त्यांच्या शरीरांचे व्यापार चालवितो. ।।२१।।

त्यास परमात्मा बोलती । सकळ कर्ता ऐसें जाणती । परि तो नासेल प्रचिती । विवेकें पाहावी ।।२२।।

त्याला सर्वकारक परमात्मा असे आदराने म्हणतात खरे. पण तो ईश्वरही नष्ट होतो हे विवेकाने (वेदान्तशास्त्र) जाणावे. ।।२२।।

जो स्वानामधें गुरुगुरितो । जो सूकरांमधें कुरुकुरितो । गाढवीं भरोन भुंकतो । आटाहास्यें ।।२३।।

ईश्वर सर्वकर्ता असल्याने कुत्र्याच्या शरीरात जणू तोच गुरगुरतो, डुकरात जणू तोच कुरकुरतो व गाढवाच्या

शरीरात मोठ्याने बराच वेळ ओरडत रहातो. ॥२३॥

लोक नाना देह देखती । विवेकी देहांत पाहाती । पंडित समदर्शनें घेती । येणें प्रकारें ।।२४।।

सामान्य माणसे प्राण्यांची विविधता पाहतात. विवेकी प्राण्याच्या शरीरातील चैतन्याचा विचार करून त्यांचे समत्वाने दर्शन घेतात. ॥२४॥

श्लोक–

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ।।छ।।

श्लोकार्थ– विद्यासंपन्न व विनयसंपन्न ब्राह्मण, गाय, हत्ती, श्वान व चांडाल ह्यांचेकडे पंडित समदृष्टीने पहातात.

देह पाहातां वेगळाले । परंतु अंतर येकचि जालें । प्राणीमात्र देखिलें । येकांतरें ।।२५।।

प्राण्यांचे देह अगदी भिन्न दिसतात पण त्यांच्या अन्तःकरणात तेच चैतन्य व्यापून राहते. पंडित त्यावरच दृष्टी ठेवतात. ॥२५॥

अनेक प्राणी निर्माण होती । परी येकचि कळा वर्तती । तेथे नांव जगज्जोती । जाणतीकळा ।२६।।

कोट्यवधी प्राणी जन्माला आले तरी त्या सर्वातील चैतन्य तेच असते. त्यालाच जगज्जोती किंवा जाणती कळा म्हणतात. ॥२६॥

श्रोत्रीं नाना शब्द जाणे । त्वचेमधे सीतोष्ण जाणे । चक्षुमधें पाहों जाणे । नाना पदार्थ ।।२७।।

रसनेमधें रस जाणे । घ्राणामधें वास तो जाणे । कर्मइंद्रियामधें जाणे । नाना विषयस्वाद ।।२८।।

सूक्ष्म रूपें स्थूळ रक्षी । नाना सुखदुःखें परीक्षी । त्यास म्हणती अंतरसाक्षी । अंतरात्मा ।।२९।।

कानात शिरलेले अनेक शब्द जाणणे, त्वचेला झालेले शीत व उष्ण स्पर्श जाणणे, डोळ्यासमोर आलेले अनेक पदार्थ जाणणे, जिभेवरील पदार्थाची चव, नाकाने गंध जाणणे हे सर्व जाणणे त्याचेच असते. हात ह्या कर्मेंद्रियाचे पकडणे हे कर्म आहे. पकडण्याचा विषय तोच जाणतो. अशा रीतीने तो अनेक विषयांचे ग्रहण करतो. स्वतः अतिसूक्ष्म असून स्थूल शरीराचे रक्षण करतो, हे सुख हे दुःख (अनुकूल व प्रतिकूल) असे जाणतो. हाच तो अंतरसाक्षी अंतरात्मा होय. ॥२७–२९॥

आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । चैतन्य सर्वात्मा सूक्ष्मात्मा । जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । द्रष्टा साक्षी सत्तारूप ।।३०।।

ह्या अंतरात्म्याला आत्मा, विश्वात्मा, चैतन्य, सर्वात्मा, सूक्ष्मात्मा, जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा, द्रष्टा, साक्षी, सत्तारूप ही नावे आहेत. ॥३०॥

विकारामधील विकारी । अखंड नाना विकार करी । तयास वस्तु म्हणती भिकारी । परम हीन ।।३१।।

सर्व अचेतन वस्तूंमध्ये विकार घडवून आणण्याचे कार्य करणाऱ्या व स्वतःही विकारी असलेल्या ईश्वराला, वेदान्तशास्त्राच्या ज्ञानाचे दारिद्र्य असणारा महामूढ, ब्रह्म समजतो. ॥३१॥

सर्व येकचि दिसती । अवघा येकंकार करिती । ते अवघी माईक स्थिती । चंचळामधें ।।३२।।

ईश्वर व ब्रह्म ह्यांना एकच समजणारे सबगोलंकार करतात. उत्पत्ती, स्थिती व लयाची चंचलता केवळ मायिक पदार्थात असते. ॥३२॥

चंचळ माया ते माईक । निश्चळ परब्रह्म येक । नित्यानित्यविवेक । याकारणे ।।३३।।

असे चंचळ पदार्थ मायिक असतात व हे एकमेव भेदशून्य परब्रह्म अचळ म्हणजे जन्म-जरा-मरण किंवा उत्पत्ती, स्थिती व लयाचे अतीत असते. मायिक अनित्य तर ब्रह्म नित्य असते. हा विवेक सतत सांभाळावा लागतो. ॥३३॥

जातो जीव तो प्राण । नेणे जीव तो अज्ञान । जन्मतो जीव तो जाण । वासनात्मक ।।३४।।

जो प्राणमय जाणता असतो तो जीव, जो जीव स्वरूप जाणीत नाही तो अज्ञानी व जन्माला येणारा तो वासनात्मक जीव होय ('जीव प्राणधारणे' असे जीवाचे लक्षण आहे. शरीरात प्राण असल्याशिवाय जीवत्व नाही. उलट जीवत्व असेल तर प्राण हवेतच. प्राण हा वायू असल्याने अचेतन असून जाणता नसतो.) ॥३४॥

ऐक्य जीव तो ब्रह्मांश । जेथें पिंडब्रह्मांडनिरास । येथें सांगितले विशेष । चत्वार जीव ।।३५।।

पिंड व ब्रह्मांडाचा निरास करून ध्यानाने जो जीव सविकल्प समाधी साधतो तो 'ऐक्यजीव' असून तो ब्रह्माचा अंश असतो. येथे जीवांचे चार विशेष प्रकार सांगितले (वास्तविक जीव ब्रह्मरूप आहे. पण तसा अनुभव येईपर्यंत क्रमाक्रमाने काही गोष्टी बसवून द्याव्या लागतात. अखंड ब्रह्मवस्तूमध्ये अंशअंशी भाव नाही. पण सविकल्प समाधीत किंचित द्वैत रहात असल्याने अंशाची कल्पना केली आहे.) ॥३५॥

असो हें अवघें चंचळ । चंचळ जाईल सकळ । निश्चळ तें निश्चळ । आदिअंतीं ।।३६।।

हे चारही जीव चंचळ आहेत. जे जे चंचळ असते ते नष्ट होते. चंचळाच्या आधी व नंतर निश्चळ असायचे तसे असते. ॥३६॥

आद्य मध्य अवसान । जे वस्तु समसमान । निर्विकारी निर्गुण निरंजन । निःसंग निःप्रपंच ।।३७।।

दृश्य सृष्टीच्या आधी, तिच्या स्थितिकाळी व लयानंतर ब्रह्म समानत्वाने असते (पूर्ण). ते निर्विकार, गुणातीत, निर्दोष, असंग व प्रपंचाचा मागमूस नसलेले असते. ॥३७॥

उपाधिनिरासें तत्वता । जीवशिवास ऐक्यता । विवंचून पाहों जातां । उपाधि कैंची ।।३८।।

विचारी साधकाने सद्गुरूंच्या सांगण्याप्रमाणे स्वतःच्या जीवाच्या पिंडरूप उपाधीचा व ईश्वराच्या ब्रह्मांडरूप उपाधीचा निरास केला असता तो त्याच्याशी ऐक्य पावतो. खरे तर विचार केल्यावर उपाधीसुद्धा कल्पितच आहे हे कळते. (पिंड व ब्रह्मांड पंचभौतिक असल्याने कल्पित असून त्यामुळे जीव व शिव ह्यांचे ऐक्यही कल्पितच आहे.) ॥३८॥

असो जाणणें तितुकें ज्ञान । परंतु होतें विज्ञान । मनें वोळखावें उन्मन । कोण्या प्रकारें ।।३९।।

एकूण कोणत्याही जाणण्याला ज्ञान म्हणतात. पण आत्मज्ञानानंतर 'मी ज्ञाता' हा सूक्ष्म अहंकार गेल्यावर त्याचे विज्ञान होते. पण आता असा प्रश्न येतो की उन्मन झालेली अवस्था मनाने कशी जाणावी? ॥३९॥

वृत्तीस न कळे निवृत्ति । गुणास कैंची निर्गुणप्राप्ती । गुणातीत साधक संतीं । विवेकें केलें ।।४०।।

वृत्ती आहे तोपर्यंत निवृत्ती कळत नाही! गुणात गुरफटलेल्याला गुणातीताचा अनुभव येत नाही!! पण सद्गुरू मात्र साधकांना विवेकाचा सांगोपांग उपदेश करून गुणातीत करतात. (मन, वृत्ती व गुण ह्यांपासून अलिप्त करतात). ॥४०॥

श्रवणापरीस मनन सार । मननें कळे सारासार । निजध्यासें साक्षात्कार । निःसंग वस्तु ।।४१।।

अध्यात्मशास्त्राच्या श्रवणाहून मनन अधिक उपयुक्त असून मननाने झालेल्या निर्णयाचे (मी ब्रह्म आहे) अखंड चिंतन केले असता 'असंग आत्मा मी आहे' असा साक्षात्कार होतो. मननाने सार आत्मा व असार पिंड-ब्रह्मांड ह्यांचा निर्णय होतो. ॥४१॥

निर्गुणीं जे अनन्यता । तेचि मुक्ति सायोज्यता । लक्ष्यांश वाच्यांश आतां । पुरे जाला ।।४२।।

जीव जेव्हा निर्गुण ब्रह्माहून अन्य न रहाता त्यात विलीन होतो तेव्हाच त्याला सायुज्यता मुक्ती लाभते. वाच्य जीव व लक्ष्य ब्रह्म हा विचार येथे समाप्त झाला. त्याचे काम संपले. ॥४२॥

अलक्षीं राहिलें लक्ष । सिद्धांतीं कैंचा पूर्वपक्ष । अप्रत्यक्षास कैचें प्रत्यक्ष । असोन नाहीं ।।४३।।

अन्त:करणवृत्ती जेव्हा तिला विषय न होणाऱ्या (अलक्ष्य) आत्मस्वरूपात हरवून जाते (लक्ष्य) तेव्हा आत्मरूप सिद्धान्ताचा अनुभव येतो. ह्या परिस्थितीत संशय किंवा विकल्प (पूर्व पक्ष) आणावा कोठून? आत्मा हा वस्तुत: साक्षात किंवा प्रत्यक्ष आहे. पण त्याचे प्रत्यक्षत्व परोक्ष नाही. अपरोक्ष आहे. स्वसंवेद्य आत्मा (अप्रत्यक्ष) ज्ञानेंद्रियांनी होणाऱ्या प्रमाणज्ञानाप्रमाणे (प्रत्यक्ष) कळत नाही. ।।४३।।

असोन माईक उपाधी । तेचि सहजसमाधी । श्रवणें वळावी बुद्धी । निश्चयाची ।।४४।।

देह व बुद्धीची मायिकउपाधी असूनही सतत श्रवण व मननाने 'मी ब्रह्म आहे' अशी निश्चयात्मक बुद्धी सहजपणे नांदावी. त्या अवस्थेला सहजसमाधी म्हणतात. (सांख्यबुद्धी– गीता. अ. २) ।।४४।।

इति श्रीदासबोधे श्रीगुरुशिष्यसंवादे 'सिद्धांतनिरूपणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सिद्धांतनिरूपण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक अकरा : भीमदशक

समास दुसरा : चत्वारदेवनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

येक निश्चळ येक चंचळ । चंचळीं गुंतलें सकळ । निश्चळ तें निश्चळ । जैसें तैसें ।।१।।

ह्या सृष्टीत एक चंचळ व एक निश्चळ असे दोनच मुख्य घटक आहेत असे आपण पाहिले. (११-१-१९) बहुतेक सर्व माणसे चंचळाच्या नादातच जीवन घालवितात. क्वचित कोणीतरी जसे निश्चळ असते तसे होऊन राहतो. ॥१॥

पाहे निश्चळाचा विवेक । ऐसा लक्षांमधें येक । निश्चळाऐसा निश्चयात्मक । निश्चळचि तो ।।२।।

निश्चळासंबंधी ज्ञानाची जिज्ञासा असणारा लाखो माणसांत एखादाच असतो. त्याचा निश्चय होऊन निश्चळाप्रमाणे तो निश्चळ होऊन रहातो. (उजेडी राहिले उजेड होऊन– नामदेव) ॥२॥

या निश्चळाच्या गोष्टी सांगती । पुन्हां चंचळाकडे धांवती । चंचळचक्रीं निघोन जाती । ऐसे थोडे ।।३।।

निश्चळ ब्रह्माविषयी बरेच लोक वाचतात, प्रवचन-कीर्तनात सांगतात व आपापसात चर्चाही करतात. पण ते संपल्याबरोबर पुन्हा चंचळाकडे धाव घेतात! चक्राकार गती असलेल्या देह व सृष्टिरूप चंचळातून मुक्त होणारे फार फार थोडे!! ॥३॥

चंचळीं चंचळ जन्मलें । चंचळाचि मधें वाढलें । अवघें चंचळचि बिंबलें । जन्मवरी ।।४।।

चंचळ सृष्टीत चंचळ जीव जन्माला येतात, चंचळ सृष्टीत जगतात, वाढतात व त्याचाच ठसा आयुष्यभर त्यांच्या मनात उमटून रहातो. ॥४॥

पृथ्वी अवघी चंचळाकडे । करणें तितुकें चंचळीं घडे । चंचळ सांडून निश्चळीं पवाडे । ऐसा कैंचा ।।५।।

पृथ्वी व पृथ्वीवरील जीवनातील सर्व घडामोडी चंचळ म्हणजे मायिक आहेत. मायिकाचा त्याग करून ब्रह्मवस्तूच्या अनुसंधानात रहाणारा कोठून आणावा! तो दुर्मिळच असतो. ॥५॥

चंचळ कांही निश्चळेना । निश्चळ कदापी चळेना । नित्यानित्यविवेकें जना । उमजे कांहीं ।।६।।

मायिक कधीच ब्रह्मरूप होत नाही व ब्रह्म केव्हाच स्वरूपापासून ढळत नाही. जिज्ञासूने नित्य व अनित्याचा विचार केल्यावर त्याला हे कळते. ॥६॥

कांहीं उमजलें तरी नुमजे । कांहीं समजलें तरी न समजे । कांहीं बुझे तरी निर्बुजे । किंचित मात्र ।।७।।

थोडे कळल्यासारखे वाटते पण खरे आकलन होत नाही. समजूत पटल्यासारखी वाटते पण गैरसमज रहातात, थोडे समाधान होते पण काही संशय राहूनच जातात. ॥७॥

संदेह अनुमान आणि भ्रम । अवघा चंचळामधें श्रम । निश्चळीं कदा नाहीं वर्म । समजलें पाहिजे ।।८।।

संशय, तर्क व भ्रम ह्यांनी होणारा त्रास फक्त मायिकासंबंधी होतो. ब्रह्मस्वरूपात ह्यातील काहीच नसते. पण वर्म कळले तर! ॥८॥

चंचळाकरी तितुकी माया । माईक जाये विलया । लहान थोर म्हणावया । कार्य नाहीं ।।९।।

ज्याचा चंचळात समावेश होतो ते सर्व मायिक असते व ते नष्ट होते. एका पेशीचा जीव व ईश्वर हे दोन्ही

सारखेच! एक परमाणू किंवा प्रचंड सूर्याचे मूल्य तेच!! लहानमोठे कोणी नाही. ॥९॥

सगट माया विस्तारली । अष्टधा प्रकृति फांपावली । चित्रविचित्र विकारली । नाना रूपें ।।१०।।

अत्यंत वेगवेगळी रूपे धरून चित्रविचित्र प्रकारे विकार पावून प्रगट होणारी मायाच सर्वत्र पसरली आहे. अष्टधा प्रकृती ही तिची घटना आहे. ॥१०॥

नाना उत्पत्ती नाना विकार । नाना प्राणी लाहान थोर । नाना पदार्थ मकार । नाना रूपें ।।११।।

चेतन व अचेतनाची कित्येक प्रकारे उत्पत्ती झाली. अस्ति, जायते इ. विकार झाले. एका पदार्थाची अनेक रूपांतरे (विकार) होऊ लागली (उदा. वाफ, पाणी, बर्फ.) लहान-मोठे अनेक प्राणी निर्माण झाले. पदार्थांचे कित्येक प्रकार तयार झाले. (उदा.– १०८ मूलतत्त्वे) ॥११॥

विकारवंत विकारलें । सूक्ष्म जडत्वास आलें । अमर्याद दिसों लागलें । कांहीचाबाहीं ।।१२।।

जे सहजच विकारशील आहे त्यात रूपांतरे (विकार) होऊन सूक्ष्माला घनत्व आले. कल्पना करता न येण्याएवढा त्याचा पसारा अमर्याद वाढला. ॥१२॥

मग नाना शरीरें निर्माण जालीं । नाना नामाभिधानें ठेविलीं । भाषा परत्वें कळों आलीं । कांहीं कांहीं ।।१३।।

त्यानंतर कित्येक योनींची कित्येक शरीरे तयार झाली. त्यांना वेगळी वेगळी नावे वेगळ्या वेगळ्या भाषेत ठेविली गेली. त्यांतील काही कळतात तर काही कळत नाहीत. ॥१३॥

मग नाना रीति नाना दंडक । आचार येकाहून येक । वर्तों लागले सकळ लोक । लोकाचारें ।।१४।।

त्यानंतर अनेक रीतीरिवाज, नियम, विधी इत्यादींच्या मर्यादेत लोकजीवन सुरू झाले. लोकाचार रूढ झाले. ॥१४॥

अष्टधा प्रकृतीचीं शरीरें । निर्माण जालीं लाहानथोरें । पुढें आपुलाल्या प्रकारें । वर्तों लागती ।।१५।।

अष्टधा प्रकृतीचीच पण लहानमोठी कित्येक शरीरे निर्माण होऊन ती त्यांच्या गटाला योग्य अशा पद्धतीने जगू लागली. (उदा.– मनुष्य गट, पशुगट, पक्षी गट इ.) ॥१५॥

नाना मतें निर्माण जालीं । नाना पाषांडे वाढलीं । नाना प्रकारीचीं उठिलीं । नाना बंडें ।।१६।।

पुढे मनुष्यांच्या गटात अनेक मते फोफावली. वेदांच्या विरुद्ध विचार पुढे आले तर काहींनी बंडाचे झेंडे उभे केले. ॥१६॥

जैसा प्रवाह पडिला । तैसाच लोक चालिला । कोण वारील कोणाला । येक नाहीं ।।१७।।

जेवढ्या मतांचे किंवा संप्रदायांचे प्रवाह निर्माण झाले त्या सर्वांत लोक शिरले. अशा परिस्थितीत कोणाला कोणी आवरावे? सर्वांना आवरणारा एकही नव्हता. ॥१७॥

पृथ्वीचा जाला गळांठा । येकाहून येक मोठा । कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ।।१८।।

पृथ्वीवर सर्वत्र गोंधळ माजला. प्रत्येक संप्रदाय व त्याचा नेता स्वत:ला सर्वांहून श्रेष्ठ समजू लागला. त्यातील खरा कोणता नि खोटा कोणता हे कोणालाच कळेनासे झाले. ॥१८॥

आचार बहुकचिंत पडिला । कित्येक पोटासाठीं बुडाला । अवघा वरपंगचि जाला । साभिमानें ।।१९।।

धर्माचरणाच्या अनेक व्याख्या तयार होऊन ते त्यांच्या तावडीत सापडले. चरितार्थासाठी अनेकांनी स्वधर्म सोडला. आपण करतो तेच धर्माचरण असा अहंकार निर्माण होऊन दिखाऊपणालाच चांगले दिवस आले. ॥१९॥

देव जाले उदंड । देवांचें मांडलें भंड । भूतादेवतांचे थोतांड । येकचि जालें ।।२०।।

हजारो देवांची जागोजागी स्थापना होऊन त्यांच्या उपासनांचा गदारोळ सुरू झाला. पिशाच्चांना देवतांचा दर्जा प्राप्त झाला! ॥२०॥

मुख्य देव तो कळेना । काशास कांहींच मिळेना । येकास येक वळेना । अनावर ।।२१।।

खरा देव न कळल्याने तो बाजूलाच राहिला. उपासकांचे परस्परांशी पटेनासे झाले. कोणी कोणाला न जुमानल्याने सगळेच अनावर झाले. ॥२१॥

ऐसा नासला विचार । कोण पाहातो सारासार । कैंचा लहान कैंचा थोर । कळेचिना ।।२२।।

अशा रीतीने अस्सल ब्रह्मविचार नष्ट झाला. सार व असार विवेक करण्याची कोणालाच गरज उरली नाही. अध्यात्मविद्येचा अधिकारी व अनाधिकारी सर्व सारखेच झाले! ॥२२॥

शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्बला जाला । लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ।।२३।।

प्रत्येकाने आपल्या संप्रदायाचे स्वतंत्र शास्त्र तयार करून ते विक्रीसाठी खुल्या बाजारात ठेवले. 'बा' आणि 'आई' असे शब्द जोडून देवांची मोठी गर्दी झाली (उदा.– म्हसोबा व मरगाई). तथाकथित उपासकांच्या सकाम व्रतवैकल्यांवर उड्या पडू लागल्या. ॥२३॥

ऐसें अवघें नासलें । सत्यासत्य हारपलें । अवघें अनायेक जालें । चहूंकडे ।।२४।।

उपासनेचे तत्त्वच सडले. सत्य व असत्य ह्यांतील विवेक नष्ट झाला. सर्वत्र अनागोंदी माजली. ॥२४॥

मतामतांचा गल्बला । कोणी पुसेना कोणाला । जो जे मतीं सांपडला । तयास तेंचि थोर ।।२५।।

मतमतांतरांचा गोंधळ उडाला. कोणी कोणाला विचारीना असे झाले. जो ज्या संप्रदायात अडकवला गेला त्याला तोच सर्वश्रेष्ठ वाटू लागला. ॥२५॥

असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन । ह्मणोनियां ज्ञाते जन । सत्य शोधिती ।।२६।।

उपनिषदांशी विसंगत असलेल्या असत्य मताचा अभिमान धरला तर पतन होते. म्हणून जाणते लोक उपनिषदातील सत्य शोधतात. ॥२६॥

लोक वर्तती सकळ । तें ज्ञात्यास करतळामळ । आतां ऐका केवळ । विवेकी हो ।।२७।।

सर्व लोक ज्या सत्यानुभवासाठी चुकीचे वा बरोबर प्रयत्न करतात ते सत्य तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे ज्ञात्याला स्पष्ट कळते. जे विवेकी आहेत त्यांनी त्यासंबंधी आता ऐकावे. ॥२७॥

लोक कोण्या पंथें जाती । आणि कोण्या देवास भजती । ऐसी हे रोकडी प्रचिती । सावध ऐका ।।२८।।

लोक कोणत्या देवांची उपासना करून भक्तिपंथाची वाटचाल कशी करतात ते ऐका. त्याचा सर्व तपशील स्पष्ट सांगतो. (रोकडी प्रचीती) ॥२८॥

मृत्तिका धातु पाषाणादिक । ऐसिया प्रतिमा अनेक । बहुतेक लोकांचा दंडक । प्रतिमादेवीं ।।२९।।

बहुतेक उपासकांची, माती, धातू व दगडांच्या अनेक प्रतिमांची देव म्हणून पूजा करण्याची पद्धत ठरून गेली आहे. ॥२९॥

नाना देवांचे अवतार । चरित्रें ऐकती येक नर । जप ध्यान निरंतर । करिती पूजा ।।३०।।

अनेक देवांच्या अनेक अवतारांची चरित्रे काहीजण वाचतात. काही सतत जप व ध्यान करतात तर काही पूजा करतात. ॥३०॥

येक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती येक ।।३१।।

सर्व जीवांचा अंतरात्मा, विश्वात व्यापून राहणारा विश्वात्मा व द्रष्टा किंवा साक्षी असणारा चित्घन आत्मा ह्यांना

काहीजण देव मानतात. ॥३१॥

येक ते निर्मळ निश्चळ । कदापी नव्हेति चंचळ । अनन्यभावें केवळ । वस्तुच ते ।।३२।।

काहीजण निर्मळ व निश्चळ ब्रह्मस्वरूपाची 'सोऽहं' अशा भावाने उपासना करून ब्रह्मच होतात. मायिकाकडे ढुंकूनही पहात नाहीत. ॥३२॥

येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतारमहिमा । तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा तो निर्विकारी ।।३३।।

१) प्रतिमा २) अवतार ३) अंतरात्मा ४) निर्विकार ब्रह्म अशा चार प्रकारांनी उपासना करतात. ॥३३॥

ऐसे हे चत्वार देव । सृष्टीमधील स्वभाव । यावेगळा अंतर्भाव । कोठेंचि नाहीं ।।३४।।

अशा ह्या चार देवांची लोक स्वाभाविकपणे उपासना करतात. ह्याहून पाचवा देव कोठेच अस्तित्वात नाही. (किंवा ते चार देव सृष्टीत स्वभावाने व्यापून राहतात.) ॥३४॥

अवघें येकचि मानिती । ते साक्ष देव जाणती । परंतु अष्टधा प्रकृति । वोळखिली पाहिजे ।।३५।।

हे चारी देव एकच आहेत असे जे मानतात ते सर्वसाक्षी परमेश्वराला जाणतात. पण असे मानणाऱ्यांनी असार असलेली अष्टधा प्रकृती त्याहून वेगळी आहे ह्याचे भान ठेविले पाहिजे. ॥३५॥

प्रकृतीमधील देव । तो प्रकृतीचा स्वभाव । भावातीत माहानभाव । विवेकें जाणावा ।।३६।।

माती, धातू ह्यांचे तयार केलेले देव, त्यांना देव मानले तरी, पंचभौतिक प्रकृतीचेच असतात. प्रकृतीला भाव म्हणजे जन्म असतो. खरा देव 'अज' म्हणजे कोणत्याही प्रकारे प्रगट होत नाही. त्या भावातीत देवाचा श्रेष्ठ अनुभव विवेकानेच घ्यावा लागतो. ॥३६॥

जो निर्मळास ध्याईल । तो निर्मळचि होईल । जो जयास भजेल । तो तद्रूप जाणावा ।।३७।।

जो विमल ब्रह्माचे ध्यान करील (अहंग्रहध्यान) तो ब्रह्मच होईल. जो ज्याचे ध्यान करतो तो तोच होतो, हे लक्षात घ्यावे. ॥३७॥

क्षीर नीर निवडिती । ते राजहंस बोलिजेती । सारासार जाणती । ते महानभाव ।।३८।।

दूध व पाणी वेगळे करणारांना राजहंस म्हणतात. त्याप्रमाणे सार व असार यांचा विवेक करणारांना महानुभाव म्हणतात. ॥ ३८ ॥

अरे जो चंचळास ध्याईल । तो सहजचि चळेल । जो निश्चळास भजेल । तो निश्चळचि ।।३९।।

अरे, जो मायिकाचे ध्यान करील त्याला मायिकाचाच लाभ होईल व ब्रह्माचे ध्यान करील तो ब्रह्मच होईल. ॥३९॥

प्रकृतीसारिखें चालावें । परी अंतरी शाश्वत वोळखावें । सत्य होऊन वर्तावें । लोकांऐसें ।।४०।।

देहात राहणाऱ्याने सृष्टी व इतर देहधाऱ्यात जीवन जगताना लोकव्यवहार सांभाळावा. पण आत शाश्वत आत्मा ओळखून असावे. ब्रह्मरूप होऊन जनरीतीप्रमाणे वागावे किंवा सत्याची कास न सोडता चारचौघात, चारचौघांप्रमाणे वागावे (सत्य होऊन म्हणजे ब्रह्म होऊन.) ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चत्वारदेवनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चत्वारदेवनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास तिसरा : सिकवणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

बहुतां जन्मांचा सेवट । नरदेह सांपडे अवचट । येथें वर्तावें चोखट । नीतिन्यायें ।।१।।

कित्येक जन्ममरणे झाल्यावर पापपुण्य समान होता क्षणी अचानक मनुष्य शरीर प्राप्त होते. त्यात न्यायनीतीचे पवित्र जीवन जगावे. ॥१॥

प्रपंच करावा नेमक । पाहावा परमार्थविवेक । जेणेंकरितां उभय लोक । संतुष्ट होती ।।२।।

प्रपंच आश्रमांच्या नियमाप्रमाणे करीत सारासारादी पारमार्थिक विवेक सांभाळून असावे. त्यामुळे इह व पर अशा दोन्हीं लोकांचे सार्थक होते. ऐहिक व पारमार्थिक जीवन समृद्ध होते. ॥२॥

शत वरुषे वय नेमिलें । त्यात बाळपण नेणतां गेलें । तारुण्य अवघें वेचलें । विषयांकडे ।।३।।

मानवी आयुष्य साधारणत: शंभर वर्षांचे आहे. त्यातील बालपण अज्ञानात व तारुण्य अनियंत्रित विषय भोगात सरते. ॥३॥

वृद्धपणी नाना रोग । भोगणें लागे कर्मभोग । आतां भगवंताचा योग । कोणे वेळे ।।४।।

वृद्धपणात अनेक रोग जडून सर्व कर्म भोग भोगावे लागतात. अशा स्थितीत ब्रह्मज्ञानासाठी वेळच कोठे उरतो? ॥४॥

राजिक देविक उदेग चिंता । अन्न वस्त्र देहममता । नाना प्रसंगे अवचिता । जन्म गेला ।।५।।

राजदंडाचे भय, दैवी आपत्ती, व्यवहारातील उद्वेग, प्रापंचिक चिंता, अन्नवस्त्रांसाठी होणारे श्रम, देहाची कौतुके व येणाऱ्या प्रसंगांना तोंड देत आयुष्य निघून जाते. ॥५॥

लोक मरमरों जाती । वडिलें गेलीं हे प्रचिती । जाणत जाणत निश्चिती । काये मानिलें ।।६।।

अनेकांचा मृत्यू झाल्याचे कळते. वडीलधाऱ्यांचा मृत्यू समोरच झालेला असतो. हे सर्व ठाऊक असून स्वत:च्या अमरत्वाची खात्री कोणत्या आधाराने बाळगावी? ॥६॥

अग्न गृहासी लागला । आणि सावकास निजेला । तो कैसा म्हणावा भला । आत्महत्यारा ।।७।।

घर पेटले असता शांतपणे झोपलेल्याला शहाणा कोण म्हणेल? तो आत्मघातकीच समजला पाहिजे. ॥७॥

पुण्यमार्ग अवघा बुडाला । पापसंग्रह उदंड जाला । येमयातनेचा झोला । कठीण आहे ।।८।।

जर पुण्याचरणाकडे दुर्लक्ष करून पापांचा साठाच वाढवीत राहिले तर पुढे यमयातनांचा दणका अटळ आहे. ॥८॥

तरी आता ऐसें न करावें । बहुत विवेकें वर्तावें । इह लोक परत्र साधावें । दोहीकडे ।।९।।

म्हणून आता तरी असे न करता व्यवहार व परमार्थ या दोन्हीतील विवेक सांभाळून इह व परत्राचे कल्याण साधावे. ॥९॥

आळसाचे फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे । सुख म्हणौन आवडे । आळसी लोकां ।।१०।।

आळसाचा परिणाम प्रत्यक्षच दिसतो. आळशी माणूस जांभया देत झोपलेला असतो. आळसाने जी तथाकथित

विश्रांती मिळते त्या सुखासाठी सर्वांना आळस प्रिय असतो. ॥१०॥

साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढे सुरवाडती । खाती जेविती सुखी होती । येत्नेंकरूनी ।।११।।

प्रयत्न करताना कष्ट होतात खरे. पण पुढे सुख मिळते. त्या प्रयत्नांच्या बळावरच खाऊन-पिऊन सुखाने राहता येते. ॥११॥

आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्न बुडवणा । आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रकट होती ।।१२।।

त्याउलट आळसाने उत्साह संपून माणूस दरिद्री होतो. प्रयत्न शिथिल होऊन करंटेपणाची सर्व लक्षणे दिसू लागतात. ॥१२॥

म्हणौन आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा । अरत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ।।१३।।

म्हणून आळसाचा सर्वथा त्याग करावा. तरच वैभव प्राप्त होणे शक्य आहे. त्यामुळे ऐहिक व पारलौकिक जीवनात समाधान मिळते. ॥१३॥

प्रेत्न करावा तो कोण । हेंचि ऐका निरूपण । सावध करून अंतःकरण । निमिष्य येक ।।१४।।

प्रयत्न कसा करावा त्यासंबंधी आता सावधानतेने ऐका. ॥१४॥

प्रातःकाळीं उठावे । कांहीं पाठांतर करावें । येथानशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ।।१५।।

पहाटे उठून अध्यात्म ग्रंथांचे पाठांतर करावे व आपल्या समजुतीप्रमाणे ईश्वराचे स्मरण चिंतन करावे. ॥१५॥

मग दिशेकडे जावें । जे कोणासिच नव्हे ठावें । शौच्य आच्मन करावें । निर्मळ जळें ।।१६।।

नंतर शौचमुखमार्जनादी आटोपून स्वच्छ पाण्याने आचमन करावे. उषःपान करावे. ॥१६॥

मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्या तर्पण देवतार्चन । पुढें वैश्वदेवउपासन । येथासांग ।।१७।।

तोंड धुणे, स्नान, प्रातःसंध्या व घरातील देवांची पूजा करून पुढे यथाविधी पंचमहायज्ञ करावेत. (भूत, मनुष्य, मातृपितृ इ.) ॥१७॥

कांही फळाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा । सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ।।१८।।

काही फळाहार (हलका फराळ) घेऊन प्रापंचिक उद्योगाला लागावे. सर्वांशी सरळ व गोड भाषेत बोलून त्यांना संतुष्ट ठेवावे. ॥१८॥

ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावें खबर्दार । दुश्चितपणें तरी पोर । वेढा लावी ।।१९।।

ज्याचा जो उद्योग, व्यवहार, व्यवसाय, नोकरी इ. असेल त्यात सतत सावध व जागरूक असावे. गाफील राहिल्यास एखाद्या पोराकडूनही फसगत होते. सामान्य माणूसही फसवून जातो. ॥१९॥

चुके ठके विसरे सांडी । आठवण जालियां चर्फडी । दुश्चित आळसाची रोकडी । प्रचित पाहा ।।२०।।

चूक करणे, फसणे, विसरणे, हारवणे इ. गोष्टी होऊन नंतर त्या लक्षात आल्या की स्वतःवरच चरफडण्यापलीकडे काही करता येत नाही. दुर्लक्ष व आळसाचे हे प्रत्यक्ष फळ आहे! ॥२०॥

याकारणें सावधान । येकाग्र असावें मन । तरी मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ।।२१।।

म्हणून सतत सावध रहावे. एकाग्र चित्ताने व्यवहार करावेत. म्हणजे सुखाने जेवता येते. (चरफडण्याचे कारण नसते.) ॥२१॥

पुढें भोजन जालियांवरी । कांही वाची चर्चा करी । येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ।।२२।।

जेवणानंतर व्यवसायाशी संबंधित ज्ञान वाढण्यासाठी वाचन करावे, संबंधितांशी चर्चा करावी. एकांतात बसून अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करून बहुश्रुत व्हावे. ॥२२॥

तरीच प्राणी शाहाणा होतो । नाहींतरी मूर्खचि राहतो । लोक खाती आपण पाहतो । दैन्यवाणा ।।२३।।

यानेच बुद्धीचा विकास होतो. नाहीतर 'यथाजात' म्हणजे जन्मताना जेवढी बुद्धी असते तेवढीच असणारा मूर्ख राहतो! सभोवतीचे लोक प्रगती करताना दिसतात (खाती) व हा तसाच राहून आर्थिक, लौकिक, बौद्धिक दारिद्र्य भोगतो. ।।२३।।

ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण । प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ।।२४।।

आपल्या आयुष्याचा एक क्षणही वाया जाऊ न देणे हेच भाग्याचे लक्षण होय. प्रपंच चालविण्यासाठी स्वीकारलेल्या व्यवसायाचे उत्तम ज्ञान आपल्याला असावे हे बरे. ।।२४।।

कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांसी उगवी । शरीर कारणीं लावी । कांही तरी ।।२५।।

स्वत: कष्ट करून काही मिळवावे व मगच पाटावर जेवण्यासाठी बसावे. अडचणीत असणाऱ्यांना यथाशक्ती मदत करावी. व ह्या ना त्या प्रकारे मनुष्यजन्माचे सार्थक करावे. ।।२५।।

कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरीकथा निरूपण । वायां जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ।।२६।।

धर्मासंबंधी अभ्यास व विचारविनिमय करून पुराण, हरिकथा इ. श्रवण करावे. व्यवहार व अध्यात्म साधण्याच्या दृष्टीने वेळ जराही फुकट घालवू नये. दोन्ही साधावेत. ।।२६।।

ऐसा जो सर्वसावध । त्याचा कैंचा असेल खेद । विवेकें तुटला समंध । देहबुद्धीचा ।।२७।।

असा जो सर्वांगाने सावध असेल त्याला दु:ख भोगण्याचे कारणच कसे उरेल? कर्म, धर्म, उपासना व अध्यात्म यांच्या विवेकाने त्याची देहबुद्धी क्षीण होऊन ती नष्ट होते. ।।२७।।

आहे तितुकें देवाचें । ऐसे वर्तणें निश्चयाचें । मूळ तुटें उद्वेगाचें । येणें रीतीं ।।२८।।

जे जे काही 'आहे' ते सर्व देवाचे आहे, असा सहज निश्चय झाल्यानंतर दु:खाचे कारणच उरत नाही. ।।२८।।

प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचिकर्ण । महावाक्याचें विवरण । करितां सुटे ।।२९।।

प्रपंच व्यवहारासाठी पैसे हवेतच. परमार्थामध्ये पंचीकरण व 'तत्त्वमसि' सारख्या महावाक्याचे शास्त्रशुद्ध स्पष्टीकरण गुरुमुखातून होणे अनिवार्य आहे. अशा रीतीने प्रपंच व जन्ममरणांचे चक्र या दोन्हीतून सुटका होते. ।।२९।।

कर्म उपासना आणि ज्ञान । येणें राहे समाधान । परमार्थाचें जें साधन । तेंचि ऐकत जावें ।।३०।।

वेदविहित निष्काम कर्म व उपासना, श्रीगुरुप्रणीत अध्यात्मविद्या व मोक्षाची साधने यांचेसंबंधी सतत श्रवण करीत रहावे. ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सिकवणनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सिकवणनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास चवथा : विवेकनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म म्हणिजे निराकार । गगनासारिखा विचार । विकार नाहीं निर्विकार । तेंचि ब्रह्म ।।१।।

ब्रह्म अरूप असल्याने निराकार आहे. त्याला आकाशाचा दृष्टान्त देता येतो. ज्याला रूप असते त्यालाच विकार असतात. अरूप ब्रह्म निर्विकार आहे. ॥१॥

ब्रह्म म्हणिजे निश्चळ । अंतरात्मा तो चंचळ । द्रष्टा साक्षी केवळ । बोलिजे तया ।।२।।

ब्रह्म अचल आहे. ईश्वर चंचल आहे. ईश्वराला केवळ साक्षी किंवा केवळ द्रष्टा म्हणतात. ॥२॥

तो अंतरात्मा म्हणिजे देव । त्याचा चंचळ स्वभाव । पाळिताहे सकळ जीव । अंतरीं वसोनी ।।३।।

तो अंतरात्मा किंवा ईश्वर हाच देव असून त्याला उत्पत्ती, स्थिती व लय आहेत. (चंचळ) तो शरीरात व्यापून राहून जीवात्म्याचे नियमन करतो. (पाळणे = नियमन.) ॥ ३ ॥

त्यावेगळे जड पदार्थ । तेणेंवीण देह वेर्थ । तेणेंचि कळे परमार्थ । सकळ कांहीं ।।४।।

ईश्वररूप देवाहून जे जे वेगळे आहे ते ते अचेतन असून तो नसेल तर देहही अचेतन होतो. (ईश्वरचैतन्य व जीवचैतन्य यात केवळ उपाधीचाच भेद आहे.) कळणे हे चैतन्याचे लक्षण असून त्यामुळेच परमार्थासह सर्व विषयांचे ज्ञान होते. ॥४॥

कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । देवचि चालवी ।।५।।

कर्म, उपासना, ज्ञान, गुरू, प्रवृत्ती, निवृत्ती इत्यादी परमार्थाचे सर्व मार्ग देवच चालवतो. त्याचेमुळे ते अस्तित्वात आले व त्याच्या सत्तेवर ते जीवाला कळतात. (सर्व मार्ग वेदप्रणीत आहेत. वेद ईश्वराने केले आहेत.) ॥५॥

चंचळेविण निश्चळ कळेना । चंचळ तरी स्थिरावेना । ऐसें हे विचार नाना । बरे पाहा ।।६।।

ब्रह्माचे ज्ञान होण्यासाठी मायिक बुद्धीची (चिदाभासासह) आवश्यकता आहे. बुद्धी, देहाबरोबर येते, राहते व जाते. (चंचळ). म्हणजे निश्चळाचे ज्ञान चंचळाशिवाय होत नाही! असे गुंतागुंतीचे विचार नीट समजावून घ्यावेत. (चंचळ हा अध्यारोप आहे.) ॥६॥

चंचळनिश्चळाची संधी । तेथें भांबावते बुद्धि । कर्ममार्गाचे जे विधी । ते मग ऐलिकडे ।।७।।

चंचळ बुद्धिवृत्ती व निश्चळ आत्मा यांच्या संधीचा ध्यानकाळी शून्यरूपाने अनुभव येऊन तेथे बुद्धी गोंधळून जाते. कर्ममार्गातील सर्व यज्ञादी विधी चंचळातील म्हणजे मायिक असतात. त्यात बुद्धिवृत्ती अडकून पडली तर ती अलीकडेच थांबते. (पाचव्या ओवीतील पहिल्याच कर्ममार्गाचा येथे संदर्भ लक्षात घ्यावा लागतो. कर्माभिमानामुळे ध्यान नाही. ते नसल्याने शून्यही नाही. मग आत्मानुभव कोठला?) ॥७॥

देव या सकळांचे मूळ । देवास मूळ ना डाळ । परब्रह्म तें निश्चळ । निर्विकारी ।।८।।

सृष्टी, जीव, बंधन, धर्म, शास्त्र, साधना, श्रीगुरू, मोक्ष इ. सर्वांचे अस्तित्व देवामुळे आहे. त्या ब्रह्मरूप देवाला ना आदि ना अन्त! ते अचल असून निर्विकार आहे. ॥८॥

निर्विकारी आणि विकारी । येक म्हणेल तो भिकारी । विचाराची होते वारी । देखतदेखतां ।।९।।

निर्विकार ब्रह्म व विकारमय सृष्टी या दोन्हींना सारखेच समजणाऱ्याची बुद्धी अज्ञानामुळे दरिद्री असते. ती बुद्धी पाहता पाहता शास्त्रशुद्ध विचारांना तिलांजली देते. (वारी) ॥९॥

सकळ परमार्थास मूळ । पंचीकर्ण माहावाक्य केवळ । तेंचि करावें प्रांजळ । पुनःपुन्हां ॥१०॥

म्हणून परमार्थशास्त्राचे वर्म असलेले पंचीकरण व महावाक्यविवरण यांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास पुन्हां पुन्हां करावा. ॥१०॥

पहिला देह स्थूळकाया । आठवा देह मूळमाया । अष्ट देह निर्शलियां । विकार कैंचा ॥११॥

'स्थूल' हे पिंडाचे पहिले शरीर व मूळमाया हे ईश्वराचे आठवे शरीर (पिंडाचे चार धरून) अशा आठी शरीरांचा निरास केल्यावर माया व विकार उरतील कसे? (पहा १०-१०-१४) ॥११॥

याकारणें विकारी । साचाऐसी बाजीगरी । येक समजे येक खरी । मानिताहे ॥१२॥

पण विकारी मायिक पदार्थ सत्य असल्याचा भ्रम होतो. (बाजीगरी.) जो ज्ञाता असतो तो मायिक पदार्थांचे मिथ्यात्व जाणतो. अज्ञानी असतो त्याला मायिक पदार्थ सत्य वाटतो. ॥१२॥

उत्पत्ति स्थिती संव्हार । यावेगळा निर्विकार । कळायासाठीं सारासार । विचार केला ॥१३॥

ज्याला उत्पत्ती, स्थिती व लय असतो तो पदार्थ विकारी असतो. त्याहून निराळी अज, अजर व अमर चेतना वस्तू ब्रह्म होय. हे समजण्यासाठी ब्रह्म सार व माया असार हा विचार ठसावा. ॥१३॥

सार असार दोनी येक । तेथें कैंचा उरला विवेक । परीक्षा नेणती रंक । पापी करंटे ॥१४॥

सार व असार एकच असे मानले तर तेथे विवेक उरतोच कोठे? हा विवेक न जाणणारे बुद्धीने दरिद्री, जन्मोजन्मीचे पापी व चालू जन्मात करंटे असतात. ॥१४॥

जो येकचि विस्तारला । तो अंतरात्मा बोलिला । नाना विकारीं विकारला । निर्विकारी नव्हे ॥१५॥

जो एकच असून सृष्टीच्या रूपाने विस्तार पावला तो ईश्वर होय. (तो सृष्टीचे उपादान कारण आहे.) ब्रह्म निर्विकार असल्याने ते विकारी जगाच्या रूपाने विस्तार पावणे शक्य नाही. ॥१५॥

ऐसें प्रगटचि आहे । आपुल्या प्रत्ययें पाहे । काय राहे काय न राहें । हे कळेना ॥१६॥

हे तर शास्त्रदृष्टीने उघडच कळते व त्याचा यथार्थ विचाराने निश्चय होतो. शास्त्रदृष्टी नसेल तर शाश्वत काय व अशाश्वत काय याचाही निवाडा होत नाही. ।१६॥

जें अखंड होत जातें । जें सर्वदा संव्हारतें । रोकडें प्रचितीस येतें । जनामधें ॥१७॥

जे होते ते जाते असा अखंड अनुभव सर्वांना प्रत्यक्ष येतो. ॥१७॥

येक रडे येक चर्फडी । येकांची धरी नरडी । येकमेकां झोंबती बराडी । दुकळ्ळले जैसें ॥१८॥

(सार व असाराचा विवेक सुटल्याचा परिणाम-) कोणी दुःख किंवा शोक करतो, कोणी दांतओठ खातो, एक दुसऱ्याची नरडी धरतो, कोणी दुष्काळ पडल्याप्रमाणे एकमेकांना भिडून लुटालूट करतात. ॥१८॥

नाहीं न्याये नाहीं नीति । ऐसे हे लोक वर्तती । आणि अवघेंच सार म्हणती । विवेकहीन ॥१९॥

न्याय व नीतीची तमा न बाळगणारे लोक समाजात असताना, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या मंत्राचा आधार घेऊन सर्वच सार आहे असे अविचाराने म्हणतात. ('सर्व ब्रह्म आहे' हा सिद्धान्त आहे. अविद्येच्या साम्राज्यात हा सिद्धान्त खरा असला तरी फसवा आहे.) ॥१९॥

धोंडे सांडून सोनें घ्यावें । माती सांडून अन्न खावें । आणि आवघेंचि सार म्हणावें । बाष्कळपणें ॥२०॥

व्यवहारामध्ये लोक दगडधोंडे टाकून सोने घेतात. जेवताना माती न खाता अन्नच खातात व तरीही सर्वच सार

असे म्हणतात! (सर्वच सार असेल तर दगड व माती का स्वीकारू नये?) ही निव्वळ निरर्थक बडबड होय. ॥२०॥

म्हणौनि हा विचार करावा । सत्यमार्ग तोचि धरावा । लाभ जाणोन घ्यावा । विवेकाचा ।।२१।।

असा व्यवस्थित विचार करून आपल्या शाश्वत हिताचा मार्ग धरावा. सार व असार विवेकातच लाभ आहे म्हणून तो स्वीकारावा. ॥२१॥

सारगार येकचि सरी । तेथें परीक्षेस कैंची उरी । याकारणें चतुरीं । परीक्षा करावी ।।२२।।

हिरा व गारगोटी ह्यांची किंमत सारखीच समजणाराला परीक्षेसाठी काहीच उरत नाही. म्हणून चतुराने आधीच परीक्षा करावी. ॥२२॥

जेथे परीक्षेचा अभाव । तेथें दे घाव घे घाव । सगट सारिका स्वभाव । लौंदपणाचा ।।२३।।

जेथे परीक्षा करण्याची अक्कल नसते तेथे गुद्दागुद्दीच होते. सर्व सरसकट सारखे मानल्याने मूर्खपणाच पदरी पडतो. ॥२३॥

घेव ये तेंचि घ्यावें । घेव न ये तें सोंडावें । उंच नीच वोळखावें । त्या नाव ज्ञान ।।२४।।

जे घेण्यासारखे असते तेच घ्यावे. जे टाकण्यासारखे असते ते टाकावेच. मौल्यवान व हलके यांची पारख हेच ज्ञान. ॥२४॥

संसारसांतेस आले । येक लाभें अमर जाले । येक ते करंटे ठकले । मुदल गेलें ।।२५।।

संसाराच्या बाजाराला येणारे काही, 'मी ब्रह्म' असा अनुभव घेऊन अमृतरूप झाले. दुसरे करंटे लोक फसले व त्यांना मिळालेल्या मनुष्यजन्माचे मुद्दलच घालवून बसले! ॥२५॥

जाणत्यानें ऐसें न करावें । सार तेंचि शोधून घ्यावें । असार तें जाणोन त्यागावे । वमक जैसें ।।२६।।

शहाण्याने असे न करता सार विचार करून स्वीकारावे व असार उलटीच्या अन्नाप्रमाणे टाकावे. ॥२६॥

तें वमक करी प्राशन । तरी तें स्वानाचें लक्षण । तेथें सुचिस्मंत ब्राह्मण । काय करी ।।२७।।

उलटीचे अन्न खाणे हे कुत्र्याचे काम आहे. एखाद्याने तेच खायचे ठरविले तर तेथे पवित्र ब्राह्मणाने काय करावे! तो ते खाणाऱ्याला थांबवू शकत नाही. ॥२७॥

जेहिं जैसें संचित केलें । तयास तैसेंचि घडलें । जें अभ्यासीं पडोन जडलें । तें तों सुटेना ।।२८।।

अनेक जन्मात जे कर्म केलेले असते त्यानुसारच चालू जन्मात बुद्धी होते व त्याच सवयी जडतात, त्या सुटत नाहीत. ॥२८॥

येक दिव्यान्ने भक्षिती । येक विष्ठा सावडिती । आपल्या वडिलांचा घेती । साभिमान ।।२९।।

कोणाला पक्वान्नांचे सुग्रास भोजन मिळते तर दुसरे अन्नासाठी उकिरडे चिवडीत बसतात. त्या दोघांनाही आपापल्या कुळांचा अभिमान असतो. ॥२९॥

असो विवेकविण । बोलणें तितुका सीण । कोणीयेकें श्रवण मनन । केलेंचि करावें ।।३०।।

एकूण काय तर विवेकाशिवाय केलेला विचार व कृती हा केवळ शीण होय. म्हणून प्रत्येकाने अध्यात्म शास्त्राचे श्रवण व मनन पुन्हा पुन्हा करीत रहावे. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विवेकनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विवेकनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास पाचवा : राजकारणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचे धरावें । विवरलेंचि विवरावें । पुन्हा निरूपण ।।१।।

स्नानसंध्यादी धर्मकर्म पुन्हा पुन्हा (नित्य) करावे, ध्यानाभ्यास तोच व तसाच रोज करावा व प्रवचनात तोच वेदान्त पुन्हा पुन्हा सविस्तर ऐकावा. ॥१॥

तैसें आम्हांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडिलें । कां जें बिघडलेंचि घडलें । पाहिजे समाधान ।।२।।

तसेच मलाही करावे लागले. सांगितलेलेच पुन्हा सांगावे लागले. कारण एकदा समजूत पटली तरी ती पुन्हा पुन्हा बिघडते. ॥२॥

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ।।३।।

ती बिघडली तर झालेला लोकसंग्रह बिघडतो. तो टिकून रहावा, व इतर लोकांना आवड निर्माण व्हावी म्हणून असे करावे लागते. ॥३॥

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ।।४।।

लोकसंग्रहासाठी प्रथम सगुण हरीची कथा असलेले कीर्तन करावे व निर्गुण हरीच्या ज्ञानासाठी प्रवचन करावे. नंतर लोकव्यवहार सुरळीत चालून धर्म व राष्ट्राच्या रक्षणासाठी राजकारण करावे. समाजाची भौतिक प्रगती व्हावी. त्यानंतर व्यवहार व परमार्थ सिद्धीला जाण्यात येणाऱ्या संभाव्य अडचणींचा विचार करून त्या न येण्यासाठी सावध रहावे. त्या लक्षात घेऊन त्याचे निवारण आधीच करून ठेवावे. (ही व यापुढील शिकवण सामान्य व्यक्ती व समाजाचा नेता या दोघांसाठी आहे. ही शिकवण अमलात आणणारी सामान्य व्यक्ती पुढे नेता बनेल.) ॥४॥

चौथा अत्यंत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप । अन्याये थोर अथवा अल्प । क्ष्मा करीत जावे ।।५।।

कष्टांची पर्वा न करता योग्य दिशेने सतत काम करीत रहावे. संस्कृती, धर्म व अध्यात्म याविषयी घेतल्या जाणाऱ्या शंकांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने निवारण करावे. विचारलेल्या प्रश्नांची तर्कसंगत उत्तरे द्यावीत. (आक्षेप = शंका व प्रश्न.) कुटुंब व समाजात बेदिली होऊ नये म्हणून संबंधितांकडून होणारे लहानमोठे त्रास हसतमुखाने सोसावेत. (या बाबतीत स्वकीय व समाजाचे किंवा राष्ट्राचे वैरी यात भेदभाव केलाच पाहिजे. भोंगळपणा नको असे समर्थांचेच सांगणे आहे. पहा-१३-१०) ॥५॥

जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर । नीतिन्यायासि अंतर । पडोंच नेदावें ।।६।।

दुसऱ्यांच्या स्वभावाचे परीक्षण करून तो जाणून घ्यावा. स्वत:ची अनासक्ती सांभाळीत न्याय व नीती यांचा कधीही त्याग करू नये. (हा समर्थांचा उपदेश अत्यंत मोलाचा आहे. यात व्यक्ती व समाज यांचे हित सामावलेले आहे.) ॥६॥

संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा । प्रपंचहि सावरावा । येथानशक्त्या ।।७।।

थोड्या पण नेमक्या शब्दात बोलून लोकांचे लक्ष वेधून घ्यावे व जास्तीत जास्त लोकांना धर्म, नीती, अध्यात्म व राजकारण समजावून सांगावे. स्वत:च्या प्रपंचाबरोबरच शक्तीनुसार इतरांच्याही प्रपंचाला हातभार लावावा. ॥७॥

प्रपंचसमयो वोळखावा । धीर बहुत असावा । संमंध पडों नेदावा । अति परी तयाचा ।।८।।

प्रपंचात येणारे प्रसंग जाणून त्यांना पूर्ण धैर्याने सामोरे जावे. कोणाशीही फार सलगीचे संबंध वाढवू नयेत.

(त्यामुळे पक्षपाताचे आरोप होऊ शकतात. भीड पडू शकते. शब्दाची किंमत कमी होते.) ॥८॥

उपाधीसी विस्तारावें । उपाधींत न संपडावें । नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥९॥

आपल्या कार्याचा व्याप व कार्यक्षेत्र वाढवावे. पण त्यात गुंतून पडू नये. (व्याप-धर्मकारण, समाजकारण, अध्यात्मकारण इ.) आपण कोणी मोठे व विद्वान आहोत अशी भूमिका कार्य करताना नसावी. (त्यामुळे सर्वांशी जुळवून घेणे सोपे पडते. कार्यनाश होत नाही.) ॥९॥

दोष देखोन झांकावे । अवगुण अखंड न बोलावे । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करुनी ॥१०॥

इतरांचे दोष लक्षात आले तरी त्यांची वाच्यता करू नये. दुसऱ्यांचे दुर्गुण कोणाला तरी चवीने सांगण्याचा उद्योग नसावा. दुष्ट व दुर्जनांशी संबंध आल्यास त्यांना त्यांच्या अडचणीत मदतच करावी. (त्यांच्याशी अकारण वैर धरू नये. म्हणजे किमान त्यांचा त्रास तरी होत नाही.) ॥१०॥

तऱ्हे भरोंच नये । सुचावे नाना उपाये । नव्हे तेंचि करावें कार्ये । दीर्घ प्रेत्नें ॥११॥

तऱ्हेवाईक, विचित्र किंवा विक्षिप्ताप्रमाणे वागू नये. त्यामुळे लोक दुरावतात. प्रत्येक समस्या किंवा अडचणीच्या सोडवणीसाठी अनेक उपायांचा विचार करून ठेवावा. मोठे बिकट वाटणारे कार्य हरप्रयत्नाने सिद्धीला न्यावे. त्यामुळे लोकांचा विश्वास वाढतो. ॥११॥

फड नासोंचि नेदावा । पडिला प्रसंग सांवरावा । अतिवाद न करावा । कोणीयेकासी ॥१२॥

कार्यासाठी एकत्र केलेल्या किंवा झालेल्या लोकांत दुफळी पडू देऊ नये. येईल तो प्रसंग सांभाळून घेऊन निभावून न्यावा. कोणत्याही मुद्द्यावर कोणाशीही फार वाद घालू नये. जे सत्य असेल ते यथासमय आपोआप पुढे येते. ॥१२॥

दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें । बहुतांचें बहुत सोसावें । न सोसे तरी जावें । दिगांतराप्रती ॥१३॥

दुसऱ्याला काय अनुकूल वाटते ते लक्षात घेऊन त्याचे वागणे बोलणे त्या दिशेने राहणार आहे हे समजून असावे. त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या जगात भिन्न स्वभावाच्या लोकांशी संबंध येतो, त्यामुळे नेत्याने कोणाच्याही वागण्या-बोलण्याने व्यथित होऊ नये. शांतपणे सर्व सोसावे. सोसणे अगदीच अशक्य झाले तर अन्य प्रदेशात निघून जावे. आपल्यामुळे बेदिली होऊ नये. ॥१३॥

दुःख दुसऱ्याचे जाणावें । ऐकोन तरी वांटून घ्यावें । बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥१४॥

दुसऱ्याच्या व्यथा वेदना लक्षात घ्याव्यात. त्या ऐकून घेऊन सांत्वनात्मक शब्दाने किंवा शक्य झाल्यास प्रत्यक्ष मदत करून त्या हलक्या कराव्यात. समाजाच्या सर्वच क्रिया-प्रतिक्रिया सतत सारख्या नसतात. त्या बऱ्या किंवा वाईट असल्या तरी सोसाव्यात. ॥१४॥

अपार असावें पाठांतर । सन्निधाचि असावा विचार । सदा सर्वदा तत्पर । परोपकारासी ॥१५॥

धर्म, न्याय, नीती व अध्यात्म या सर्व शास्त्रांचे भरपूर पाठांतर असावे. विचारलेल्या प्रश्नाचे शास्त्रशुद्ध उत्तर तात्काळ देता यावे अशी तयारी असावी. दुसऱ्याला मदत करण्यास सतत तत्पर रहावे. ॥१५॥

शांती करून करवावी । तऱ्हे सांडून सांडवावी । क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ॥१६॥

समेट, तडजोड, बिनतोड विचार इत्यादींचे मदतीने समाजात शांतता राखावी व इतरांकडून तसेच करून घ्यावे. तऱ्हेवाईकपणा स्वत: करू नये व दुसऱ्यांचा कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. स्वत: क्रियाशील राहून इतरांकडून ती करवून घ्यावी. (अध्यात्म व निष्क्रियता यांचे जनमानसात रुजलेले समीकरण उद्ध्वस्त करावे. ओंडक्याप्रमाणे पडून राहणारा जीवन्मुक्त आदर्श नाही.) ॥१६॥

करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये । परस्परेंचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा ॥१७॥

कोणा विघ्नसंतोषी गुंडाला धडा शिकविणे आवश्यक असेल तर वाच्यता न करता परहस्ते ते करावे. अशा

प्रकरणात महंताने स्वत: पडू नये. ॥१७॥

जो बहुतांचे सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत सोसितां उरेना । महत्व आपुलें ।।१८।।

बऱ्याच जणांचे बरेच सोसल्याशिवाय कार्याचा व्याप वाढत नाही. पण सर्वांचे सर्वच सोसले तर महंताची किंमत राहत नाही. तो त्याचा दुबळेपणा ठरतो. दुबळ्याला सहानुभूती मिळते. पाठिंबा नाही. ॥१८॥

राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंच नेदावें । परपीडेवरी नसावें । अंत:करण ।।१९।।

लोकजागृतीच्या माध्यमातून समाजोन्नती साधण्यासाठी लोककार्य किंवा राजकारण पुष्कळ करावे. पण त्याला सत्तेच्या राजकारणाचा स्पर्श नसावा. ते राजकारण उघडे-नागडे नसावे. लोककार्यातून जे सामर्थ्य प्राप्त होते त्याचा उपयोग करून कोणाला तरी छळू नये. ॥१९॥

लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे । पुन्हा मेळवून घ्यावें । दुरील दोरे ।।२०।।

कार्यक्षेत्रातील सर्व संबंधितांची चांगली पारख केलेली असावी. ज्यांच्या अहंमन्यतेमुळे कार्यनाश होण्याचा संभव आहे त्यांचा अहंकार परस्पर उतरवून ठेवावा व नंतर पुन्हा तिसऱ्याकडून त्याला कार्यात सामील करून घ्यावे. ॥२०॥

हिरवटासी दुरी धरावे । कचरटासी न बोलावे । समंध पडता सोडून जावे । येकीकडे ।।२१।।

हट्टी व भांडखोराला दूर ठेवावे. कच खाणाऱ्या भित्र्याशी बोलूही नये. यांचा संबंध येण्याचा प्रसंग आलाच तर स्वत:च काही निमित्त काढून दूर निघून जावे. ॥२१॥

ऐसें असो राजकारण । सांगतां तें असाधारण । सुचित अस्तां अंत:करण । राजकारण जाणे ।।२२।।

राजकारणातील युक्त्या; सांगाव्या तेवढ्या थोड्याच! कारण ते क्षेत्रच असामान्य आहे. ज्याचे चित्त स्थिर व सावध असते त्याला प्रसंगानुरूप सर्व काही सुचत जाते. ॥२२॥

वृक्षीं रूढासी उचलावें । युद्धकर्त्यास ढकलून द्यावें । कारबाराचें सांगावें । आंग कैसें ।।२३।।

ज्याने आधीच विशिष्ट उंची गाठलेली आहे त्याला उत्तेजन द्यावे. जो वृत्तीने लढाऊ असेल त्याला लढाईसांठी प्रवृत्त करावे. (ढकलावे) राजनीतीची सर्वच अंगे स्पष्ट सांगता येत नाहीत. ॥२३॥

पाहातां तरी सांपडेना । कीर्ति करूं तरी राहेना । आलें वैभव अभिळासीना । कांही केल्यां ।।२४।।

राजकारणात महंताला गोवण्याचा प्रयत्न करावा तर तो कशातच सापडत नाही. त्याची कीर्ती सांगावीशी वाटली तर तो ठिकाणावर नसतो. अधिकाराचे पद, संपत्ती इत्यादी वैभव चालून आले तरी ते तो मुळीच स्वीकारीत नाही. ॥२४॥

येकांची पाठी राखणें । येकांस देखो न सकणें । ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । चातुर्याचीं ।।२५।।

कोणाचा सतत पाठपुरावा करणे व कोणाची साधी भेटही न घेणे ही राजकीय चातुर्याची लक्षणे नाहीत. त्यामुळे पक्षपातीपणा किंवा गटबाजी दिसते. ॥२५॥

न्याय बोलतांही मानेना । हित तेंचि न ये मना । येथें कांहींच चालेना । त्यागेंविण ।।२६।।

जे उघड उघड न्यायाचे आहे ते न जुमानणारा व तळमळीने सांगितलेल्या हिताच्या गोष्टी न मानणारा अशा दोघांचा नाद सोडून देण्याशिवाय काहीच करता येत नाही. ॥२६॥

श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें । म्हणौन बोलिलेंचि बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ।।२७।।

माहीत असूनही श्रोत्यांनी प्रश्न विचारल्यामुळे मला पुन्हा तेच सांगावे लागले. काही उणे- अधिक झाले असल्यास क्षमा करावी. ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'राजकारणनिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'राजकारणनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास सहावा : महंतलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

शुद्ध नेटके ल्याहावें । लेहोन शुद्ध शोधावें । शोधून शुद्ध वाचावें । चुकों नये ।।१।।

लिहिताना शुद्ध व व्यवस्थित लिहावे, लिहिल्यानंतर ते शुद्ध व व्यवस्थित आहे वा नाही याची खात्री करून घ्यावी व नंतर ते वाचताना शुद्ध उच्चाराने व विरामादिकांना अनुसरून व्यवस्थित वाचावे. त्यात चुका करू नये. ॥१॥

विश्कळित मात्रुका नेमस्त कराव्या । धाट्या जाणोन सदृढ धराव्या । रंग राखोन भराव्या । नाना कथा ।।२।।

वेलांट्या, काने इ. तिरक्या, वाकड्या असतील तर त्या दुरुस्त कराव्यात. अक्षराचे वळण एकच एक सांभाळावे. अनेक कथांमध्ये असलेले नाट्य, अलंकारादी लक्षात घेऊन लिहिता-वाचताना त्यात रंगत आणावी. ॥२॥

जाणायाचें सांगतां न ये । सांगायाचें नेमस्त न ये । समजल्याविण कांहींच न ये । कोणीयेक ।।३।।

ज्याचा (आत्मा) केवळ स्वसंवेद्य अनुभव येऊ शकतो तो शब्दाने सांगता येत नाही. आत्म्याविषयीचे शब्दज्ञान श्रुतिप्रामाण्यावर (श्रद्धा) आधारलेले असल्यामुळे त्याविषयी भौतिक नियमांच्या (नेमस्त) भाषेत बोलता येत नाही. आणि यथार्थ ज्ञानाशिवाय तर कशालाच काही अर्थ नाही. ॥३॥

हरिकथा निरूपण । नेमस्तपणें राजकारण । वर्तायाचें लक्षण । तेंहि असावें ।।४।।

श्रीहरीची सगुण व निर्गुण कथा करावी. गुप्त व अप्रत्यक्ष राजकारण करावे व सदाचारसंपन्न असावे. ॥४॥

पुसों जाणे सांगों जाणे । अर्थांतर करूं जाणे । सकळिकांचे राखों जाणे । समाधान ।।५।।

जे कळत नसेल ते अधिकाऱ्याला विचारण्यात संकोच न करणारा, जे समजले असेल ते सांगणारा, उपनिषदादिकांच्या मंत्रांचे पर्यायी पण शास्त्रशुद्ध अर्थ करण्याची प्रतिभा असणारा व या पद्धतीने प्रबोधनाच्या क्षेत्रात सर्वांचे समाधान करणारा महंत असावा. ॥५॥

दीर्घ सूचना आधीं कळें । सावधपणें तर्क प्रबळें । जाणजाणोनि निवळे । येथायोग्य ।।६।।

संभाव्य घटनांची आगाऊ कल्पना असणारा, सर्व परिस्थितीचे सावधपणामुळे तर्कशुद्ध पृथक्करण करणारा व जाणीवपूर्वक सर्वांचे समाधान करणारा महंत असावा. ॥६॥

ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत । यावेगळें अंतवंत । सकळ कांही ।।७।।

अशा सर्वज्ञ महंतालाच बुद्धिमान म्हणावे. असे नसतील त्यांचा समाजावरील प्रभाव टिकत नाही. ॥७॥

ताळवेळ तानमानें । प्रबंद कविता जाड वचनें । मज्यालसी नाना चिन्हें । सुचती जया ।।८।।

संगीतातील ताल, रागांच्या वेळा व ताना यांचे ज्ञान असावे. आध्यात्मिक लेख, काव्यरचना व शास्त्रसिद्धान्त यांची जाण असावी. विद्वत्सभेत त्याच्या प्रतिभेला बहर येऊन त्यातील वैचारिक देवघेवीत याचा मोठा वाटा असतो. ॥८॥

जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठांतर । अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भींचें ।।९।।

महंत एकान्तासाठी आतुर असून, त्या एकान्ताचा तो पाठ पाठान्तर व अध्यात्म ग्रंथाच्या सखोल व सर्वांगीण अभ्यासासाठी उपयोग करतो. ॥९॥

आधींच सिकोन जो सिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ।।१०।।

जो स्वत: शब्दज्ञानात पारंगत होऊन नंतर प्रबोधन करतो त्याला सर्वतोपरी आदर व सन्मान मिळतात व तोच स्वत:च्या विवेक बळाने साधनमार्गात घोटाळणाऱ्यांना मार्गदर्शन करतो. ॥१०॥

अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर । बोलणें सुंदर चालणें सुंदर । भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ।।११।।

त्याचे अक्षर वळणदार व एकसारखे असते. वाचताना तो विषयाशी समरस होऊन विरामचिन्हे, प्रश्नचिन्हे, उद्‌गार, रस इत्यादींचा विचार करून परिणामकारक वाचन करतो. त्याचे बोलणे मृदु, शांत, मधुर व निश्चयात्मक असते. चालण्यात अहंकार नसतो पण आत्मविश्वास असतो. त्याच्या रूपाने आदर्श भक्ती, ज्ञान व वैराग्याचे इतरांना वस्तुपाठ मिळतात. ।११॥

जयास येत्नचि आवडे । नाना प्रसंगी पवाडे । धीटपणें प्रगटे दडे । ऐसा नव्हे ।।१२।।

त्याला काम करण्याची आवड असते. उत्सव, सभा, संघर्ष इत्यादी प्रसंगांत तो धीटपणे व उघडपणे पुढे होतो. अंग चोरून दूर रहात नाही. ॥१२॥

सांकडीमधें वर्तों जाणे । उपाधीमधें मिळों जाणे । अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणासी ।।१३।।

संकट किंवा अडचणीत शांतपणे मार्ग काढणारा, अनेक प्रकारच्या लोकसमुदायात वावरू शकणारा व एवढे करून स्वत:चे असंगत्व सांभाळणारा महंत असतो. ॥१३॥

आहे तरी सर्वां ठाई । पाहों जातां कोठेंचि नाहीं । जैसा अंतरात्मा ठाईंचा ठाई । गुप्त जाला ।।१४।।

आत्मा ज्याप्रमाणे त्याच्या जागी गुप्तपणाने असतो त्याप्रमाणे हा सर्व कार्यात व्यापकतेने राहूनही नेतृत्व किंवा श्रेयाच्या दृष्टीने कशातच नसतो. ॥१४॥

त्यावेगळें काहीच नसे । पाहों जातां तो न दिसे । दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांसी ।।१५।।

महंताशिवाय कोणतेच कार्य होत नाही. पण तो कशातच अडकून पडत नाही. स्वत: अलिप्त राहून सर्वांकडून काम करून घेतो (हे अंतरात्म्याचेही वर्णन आहे). ॥१५॥

तैसाच हाहि नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी । स्थूळ सूक्ष्मा ।।१६।।

महंत अंतरात्म्याप्रमाणेच अनेकांना प्रेरणा देऊन मोठ्या लोकसमुदायाला भौतिक (स्थूल) व आध्यात्मिक (सूक्ष्म) विद्या शिकवून शहाणे करतो. ॥१६॥

आपणाकरितां शाहाणे होती । ते सहज चि सोये धरिती । जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ।।१७।।

जे त्या महंतामुळे शिकून शहाणे होतात ते सहजच त्याला मानतात व आज्ञेत रहातात. जाणतेपणाच्या महंतीचे हे वर्म आहे. ॥१७॥

राखों जाणें नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये । कठीण प्रसंगी उपाये । करूं जाणे ।।१८।।

न्याय व नीतीचा समाजावरील पगडा टिकवून ठेवतो. स्वत: अन्याय करीत नाही व परहस्तेही तो करीत नाही. धर्म, अध्यात्म, व्यवहार इ. क्षेत्रांत कठीण प्रसंग आला असता त्यातून मार्ग काढतो. ॥१८॥

ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा । दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ।।१९।।

अशा कर्तृत्वसंपन्न, विरक्त, ज्ञानी व क्रियाशील महंताचा समाजाला मोठा आधार असतो. रघुनाथाचा दास असलेला मी (समर्थ) असे म्हणतो की त्याचे हे गुण सर्वांनी अंगिकारावेत. ॥१९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'महंतलक्षणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'महंतलक्षण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक
समास सातवा : चंचळनदीनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

चंचळ नदी गुप्त गंगा । स्मरणें पावन करीं जगा । प्रचित रोकडी पाहा गा । अन्यथा नव्हे ।।१।।

या मायानदीचा उगम गुप्त असला तरी ती गतिशील (चंचळ) आहे. त्या उगमाचे (ब्रह्माचे) जर जगाने स्मरण केले. तर जग उद्धरून जाईल हा अनुभव प्रत्यक्ष येतो. ही वस्तुस्थिती कधी बदलत नाही. ॥१॥

केवळ अचंचळीं निर्माण जाली । अधोमुखें बळें चालिली । अखंड वाहे परी देखिली । नाहींच कोणीं ।।२।।

ही माया नदी अचल ब्रह्मस्वरूपात उगम पावून खालील दिशेला वेगाने वहात गेली. (ऊर्ध्वमूलमध:शाखं) ती मूळ मायेच्या स्वरूपात कोणालाच दिसत नसली तरी गुणमाया व जडमायेच्या स्वरूपात मात्र अखंड वाहताना दिसते. ॥२॥

वळणें वांकाणें भोवरे । उकळ्या तरंग झरे । लादा लाटा कातरे । ठाईं ठाईं ।।३।।

मायानदीच्या प्रवाहात वळणे, लघुकोन, भोवरे, उसाळे, तरंग, वेगवान प्रवाह, धबधबे, लाटा, कापत जाणारे पाणी इ. जागोजागी दिसतात. ॥३॥

शुष्क जळाचे चळाळ । धारा धबाबे खळाळ । चिपळ्या चळक्या भळाळ । चपळ पाणी ।।४।।

आत कोरडे असलेले बुडबुडे, कापत जाणारी धार, धबधबे, खळाळाचा आवाज, चिळकांड्या, कारंजी, भळभळ इ. अनेक प्रकारे पाणी वाहते. ॥४॥

फेण फुगे हेलावे । सैरौवरा उदक धावे । थेंब फुई मोजावे । अणुरेणु किती ।।५।।

फेस, फुगणे, हेलकावे इ. प्रकारे वाट फुटेल तिकडे पाणी धावते. त्याच्या वेगामुळे उडणाऱ्या लहानमोठ्या थेंबांची गणती कशी करावी! ॥५॥

वोसाणे वाहती उदंड । झोतावे दर्कुटे दगड । खडकें बेटें आड । वळसा उठे ।।६।।

पाण्यावर कचऱ्याचे ढीग वहातात, कमी-जास्त उंचीवरून पाणी आदळते. वाटेतील दगड, पत्थर, बेटे, खडक इत्यादींना वळसा घालून पाणी पुढे जाते. ॥६॥

मृद भूमी तुटोन गेल्या । कठीण तैश्याचि राहिल्या । ठाईं ठाईं उदंड पाहिल्या । सृष्टीमधें ।।७।।

पाण्याच्या प्रवाहामुळे ठिसूळ जमिनीची धूप होते व कठीण जमिनी अभंग रहातात. हा प्रकार जगात जागोजागी दिसतो (आतापर्यंत मायेच्या अनेक अभिव्यक्ती सांगितल्या. मायेच्या शक्ती किती विविध प्रकारांनी अनुभवाला येतात ते नदीच्या रूपकाने सांगितले. जीवाला अनुभवाला येणाऱ्या विविध तापांची विविध निमित्ते येथे आढळतात. उदा. आधिभौतिक संकटांच्या तरंग, उकळ्या, लाटा, धारा, धबधबे इ. श्रेणी असतात. यापुढील ओव्यांत या नदीत सापडलेले कोणत्या पद्धतीने त्या प्रवाहाला तोंड देतात त्याचे वर्णन आहे). ॥७॥

येक ते वाहतचि गेले । येक वळशामधें पडिले । येक सांकडींत आडकले । अधोमुख ।।८।।

काहीजण या प्रवाहाबरोबर पराधीनपणे वाहतच जातात. काही या प्रवाहाच्या आडमार्गात सापडतात. काही एखाद्या कपारीमध्ये खाली तोंड वर पाय करून अडकून पडतात. ॥८॥

येक आपटआपटोंच गेली । येक चिरडचिर्डोंच मेलीं । कितीयेक ते फुगलीं । पाणी भरलें ।।९।।

काही प्रवाहात आदळून मरतात, काही चिरडून मरतात (अपघात). काहींच्यात अहंकाररूप माया एवढी भरते की ते त्याने फुगून रहातात. ॥९॥

येक बळाचे निवडले । ते पोहतचि उगमास गेले । उगमदर्शनें पवित्र जाले । तीर्थरूप ।।१०।।

काही थोडे लोक विवेक, वैराग्य व साधना यांच्या बळाने नदीच्या प्रवाहाविरुद्ध पोहून तीर्थरूप उगमापर्यंत पोहोचून ब्रह्मरूप झाले. मुक्त झाले. ॥१०॥

तेथें ब्रह्मादिकांची भुवनें । ब्रह्मांडदेवतांची स्थानें । उफराटी गंगा पाहातां मिळणें । सकळांस तेथें ।।११।।

त्या ब्रह्मरूप मुळाजवळ ब्रह्मांडातील सर्व देवतांची स्थाने असतात. नदीच्या प्रवाहाविरुद्ध गेल्यास त्या सर्व स्थानांचे दर्शन सर्वांना होते. ॥११॥

त्या जळाऐसें नाहीं निर्मळ । त्या जळाऐसें नाहीं चंचळ । आपोनारायण केवळ । बोलिजे त्यासी ।।१२।।

उगमाजवळील पाणी अत्यंत पवित्र असून ते मायिक असले तरी सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याला आपोनारायण म्हणतात. ॥१२॥

माहानदी परी अंतराळीं । प्रत्यक्ष वाहे सर्वकाळीं । स्वर्गमृत्यपाताळी । पसरली पाहा ।।१३।।

मायानदी एवढी प्रचंड असूनही तिला तळ किंवा काठ नाहीत. (River bed and banks) तरी ती तिन्ही काळात वाहत राहते (ती भासत रहाते). स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ अशा त्रैलोक्यात तिचे पाणी भरून राहिले आहे. ॥१३॥

अधोर्ध अष्टहि दिशा । तिचें उदक करी वळसा । जाणते जाणती जगदीशा । सारिखीच ते ।।१४।।

अध व ऊर्ध्व या दिशांसह दहाही दिशांत तिची व्याप्ती आहे. ती मूळमाया म्हणजेच जगदीशरूप ईश्वर असे जाणत्यांना चांगले ठाऊक असते. ॥१४॥

अनंत पात्रीं उदक भरलें । कोठें पाझपाझरोंच गेलें । कितीयेक तें वेचलें । संसारासी ।।१५।।

हे मायेचे पाणी लक्षावधी शरीरात (योनी) भरले आहे. क्वचित कोणी ते पाणी आटवले (मुक्त) पण बहुतेकांनी त्याचा भोगासाठी उपयोग केला. ॥१५॥

येक्यासंगें तें कडवट । येक्यासंगें तें गुळचट । येक्यासंगें तें तिखट । तुरट क्षार ।।१६।।

मायाजल अविद्याग्रस्तांना कडू, तिखट, तुरट व खारट लागते. जीवन्मुक्तांना ते मधुर वाटते. (काम व क्रोधादी विकारांचा कडूपणा, तिखटपणा इ.) जीवन्मुक्तांना मायेच्या माध्यमातून ब्रह्मसुखाचा भोग मिळतो. ॥१६॥

ज्या ज्या पदार्थास मिळे । तेथें तद्रूपचि मिसळे । सखोल भूमीस तुंबळे । सखोलपणें ।।१७।।

मायाजल ज्या पदार्थांना व्यापते त्या पदार्थाच्या आकाराचे होते. खड्डे भरून काढून ते तेवढ्या खोलीने त्यात रहाते. (माया त्या त्या पदार्थाप्रमाणे सूक्ष्म किंवा स्थूल असते.) ॥१७॥

विषामधें विषचि होतें । अमृतामधें मिळोन जाते । सुगंधीं सुगंध तें । दुर्गंधीं दुर्गंध ।।१८।।

विषातील विषत्व, अमृतातील अमृतत्व, सुगंधी द्रव्यातील सुगंध व दुर्गंधयुक्त पदार्थातील दुर्गंध मायेचा असतो. ॥१८॥

गुणीं अवगुणीं मिळे । ज्याचें त्यापरी निवळे । त्या उदकाचा महिमा न कळे । उदकेंविण ।।१९।।

सद्गुण व दुर्गुण यात गुणरूपाने माया आहे. माया ज्या त्या पदार्थाच्या गुणांचे कारण असते. माया जळाची ही अतर्क्य लीला त्याची त्यालाच माहीत! ॥१९॥

उदक वाहे अपरांपर । न कळे नदी कीं सरोवर । जळवास करून नर । राहिले कितीयेक ।।२०।।

मायाजळाची व्याप्ती अपरंपार आहे. त्या पाण्याच्या पसाऱ्याला नदी म्हणावे की सरोवर हे कळत नाही. त्या पाण्यात कित्येक प्राणी जळचरांप्रमाणे वास्तव्य करून आहेत. ॥२०॥

उगमापैलिकडे गेले । तेथें परतोन पाहिलें । तंव तें पाणीच आटलें । कांही नाहीं ।।२१।।

जे साधक मायाजळाच्या उगमापलीकडे पोहोचले (ब्रह्म) व त्यांनी जेव्हा मागे वळून पाहिले तेव्हा त्या पाण्याचा मागमूसही त्यांना आढळला नाही! (या मा = जी मुळातच नाही.) ॥२१॥

वृत्तिसुन्य योगेश्वर । याचा पाहावा विचार । दास म्हणे वारंवार । किती सांगों ।।२२।।

जीवन्मुक्त योगेश्वराची अन्त:करणवृत्ती जेव्हा आत्मस्वरूपी लीन होते तेव्हा तिला वृत्तिज्ञान होणे थांबते. जेव्हा वृत्तीमागील ज्ञाता ज्ञानरूप होतो तेव्हा ज्ञेयरूप मायिक जगाचा बाध होतो. माया जणू आटून जाते. हा वेदान्ताचा विचार किती म्हणून व किती वेळा समजावून सांगावा. ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चंचळनदीनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चंचळनदीनिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास आठवा : अंतरात्माविवरण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आधीं वंदूं सकळकर्ता । समस्त देवांचा जो भर्ता । त्याचे भजनीं प्रवर्ता । कोणीतरी ।।१।।

आता सर्वकर्त्या ईश्वराला नमस्कार करू. तो सर्व देवदेवतांचा पोशिंदा असून त्याची कोणी तरी जाणत्याने उपासना करावी. ॥१॥

तेणेंविण कार्य न चले । पडिलें पर्ण तेंहि न हाले । अवघें त्रैलोक्येचि चाले । जयाचेनी ।।२।।

त्याचे सत्तेशिवाय जमिनीवर पडलेले वाळके पान हालण्यासारखे सामान्य कामही होत नाही. त्रैलोक्याचे उत्पत्ती, स्थिती व लय त्याच्या समार्थ्याने होतात. ॥२॥

तो अंतरात्मा सकळांचा । देवदानवमानवांचा । चत्वारखाणीचत्वारवाणीचा । प्रवर्तकु ।।३।।

तो सर्व देव, दानव व मानवादी जीवांचा अंतरात्मा असून जरायुजादी चार खाणी व परादी चार वाणींचा प्रवर्तक आहे. ॥३॥

तो येकलाचि सकळां घटीं । करी भिन्नभिन्ना राहाटी । सकळ सृष्टीची गोष्टी । किती म्हणौन सांगावी ।।४।।

तो सर्व जीवांच्या अन्त:करणात (घट) राहून त्यांना त्यांच्या प्रारब्धानुसार वागवितो किंवा त्यांचे व्यापार चालवितो. सर्व सृष्टीच्या सर्व व्यवहारांचा विचारही करता येणार नाही एवढे ते प्रचंड व गुंतागुंतीचे आहेत. ॥४॥

ऐसा जो गुप्तेश्वर । त्यास म्हणावें ईश्वर । सकळ ऐश्वर्य थोर थोर । जयाचेनि भोगिती ।।५।।

असा जो गुप्तरूपाने कार्य करणारा ईशान किंवा नियंता, त्याला ईश्वर म्हणतात. मोठे ऐश्वर्यवन्त जी ऐश्वर्ये भोगतात ती सर्व त्याच्या सृष्टीतील व त्याच्या नियंत्रणाखाली असतात. ॥५॥

ऐसा जेणें वोळखिला । तो विश्वंभरचि जाला । समाधी सहजस्थितीला । कोण पुसे ।।६।।

असा ईश्वर जो पूर्णत्वाने जाणतो तो स्वत:च विश्वात भरून राहतो. असे झाल्यावर समाधी व वेदान्तातील सहजस्थितीची काय मातब्बरी! (विज्ञान) ॥६॥

अवघे त्रैलोक्य विवरावें । तेव्हां वर्म पडेल ठावें । आवचटें घबाड सिणावें । नलगेचि कांहीं ।।७।।

सर्व दृश्य वा शास्त्रात सांगितलेल्या ब्रह्मांडांचे पृथक्करण करता करता अचानक रहस्याचा उलगडा होतो व जणू ज्ञानाचे घबाड हाती येते. भलत्या कष्टांची गरजच नाही. (रमण महर्षींचे तत्त्वज्ञान ह्या पद्धतीचे आहे.) ॥७॥

पाहातां ऐसा कोण आहे । जो अंतरात्मा विवरोन पाहे । अल्प स्वल्प कळोन राहे । समाधानें ।।८।।

असे दृश्य सृष्टीचे पृथक्करण सांगोपांग करून अंतरात्म्याचा शोध घेणारा पाहू गेले तर फार क्वचित सापडतो. बहुतेक सर्व थातुरमातुर माहितीवर समाधान मानतात. ॥८॥

आरे हें पाहिलेंच पाहावें । विवरलेंचि मागुतें विवरावें । वाचिलेंचि वाचावें । पुन्हपुन्हा ।।९।।

अरे साधका, अभ्यास केलेल्या वेदान्तशास्त्राचा पुन्हा पुन्हा अभ्यास कर. समजावून घेतलेले पुन्हा समजावून घे. वाचलेले पुन्हा पुन्हा वाच. ॥९॥

अंतरात्मा केवढा कैसा । पाहाणाराची कोण दशा । देखिल्या ऐकिल्या ऐसा । विवेक सांगे ।।१०।।

अंतरात्म्याची व्याप्ती किती? त्याचे स्वरूप कसे आहे? त्याला जाणलेल्याची ज्ञानोत्तर स्थिती कशी असते? हे ज्याने अनुभवले आहे, तो ऐकणाऱ्याला समजेल असे ज्ञान सांगतो. ॥१०॥

उदंड ऐकिलें देखिलें । अंतरात्म्यास नवचे पुरविलें । प्राणी देहधारी बाउलें । काये जाणे ।।११।।

अध्यात्मशास्त्र, धर्मशास्त्र, पोथ्या इत्यादींचे केलेले भरपूर वाचन आणि त्या क्षेत्रातील व्यक्तींची घेतलेली दर्शने एवढ्या भांडवलावर अंतरात्मा जाणता येत नाही. देहामध्ये तादात्म्याने राहणाऱ्या सामान्य अज्ञान्याला तो कसा कळणार! ॥११॥

पूर्णास अपूर्ण पुरेना । कां जें अखंड विवरेना । विवरतां विवरतां उरेना । देवावेगळा ।।१२।।

ब्रह्म पूर्ण आहे. जीव अपूर्ण असल्याने त्याने अखंड व यथार्थ जीवब्रह्मैक्याचे चिंतन केल्याशिवाय तो पूर्णाला गवसणी घालू शकत नाही. असे चिंतन करीत करीत तो ब्रह्माहून वेगळा उरता कामा नये. ॥१२॥

विभक्तपणें नसावें । तरीच भक्त म्हणवावें । नाहीतरी वेर्थचि सिणावें । खटाटोपें ।।१३।।

ब्रह्मस्वरूपापासून जो वेगळेपणाने उरत नाही तोच भक्त म्हणविण्यास पात्र आहे. हे साध्य होण्यासाठी जे केले पाहिजे ते न करता केलेले इतर सर्व प्रयत्न केवळ कष्ट होत. ॥१३॥

उगाच घर पाहोन गेला । घरधनी नाहीं वोळखिला । राज्यामधूनचि आला । परी राजा नेणे ।।१४।।

देहरूप घरात मुक्काम करूनही त्याच्या स्वामीला जाणले नाही तर तो मुक्काम फुकटच! राज्यभर प्रवास करून राजाला न ओळखण्यासारखेच ते होय. (राज्य = जग) ॥१४॥

देहसंगें विषये भोगिले । देहसंगें प्राणी मिरवलें । देहधर्त्यास चुकलें । नवल मोठें ।।१५।।

देहाच्या आधाराने जगातील विषय भोगले, देहाच्याच आधाराने मी मी म्हणून जगले व एवढे करून देहाला धारण करणाऱ्याला ओळखत नाहीत हे खरोखर आश्चर्य होय. ॥१५॥

ऐसे लोक अविवेकी । आणि म्हणती आम्ही विवेकी । बरें ज्याची जैसी टाकी । तैसें करावें ।।१६।।

अशी अविवेकी माणसेही स्वत:ला विवेकी समजतात. एकूण काय तर जो तो त्याच्या मगदूराप्रमाणे विचार करतो ॥१६॥

मूर्ख अंतर राखों नेणे । म्हणौन असावें शाहाणे । ते शाहाणेहि दैन्यवाणे । होऊन गेले ।।१७।।

मूर्ख माणूस अंतरात्म्याचा अंदाजही घेऊ शकत नाही. म्हणून जे फक्त शास्त्राभ्यासाने शहाणे होतात तेही त्यांच्यासारखेच देहतादात्म्याचे दीन जीवन जगतात. ॥१७॥

अंतरीं ठेवणें चुकलें । दारोदारीं धुंडूं लागलें । तैसें अज्ञानास जालें । देव न कळे ।।१८।।

अन्त:करणातील नित्यप्राप्त सुखरूप आत्मवस्तू विसरून ते सुखासाठी पंचविषयाची दारे ठोठावू लागतात. ज्याप्रमाणे कोणी घरात पुरलेली संपत्ती माहीत नसल्याने सर्वत्र ती शोधतो त्याप्रमाणे. ॥१८॥

या देवाचें ध्यान करी । ऐसा कोण सृष्टीवरी । वृत्ती येकदेंसी तर्तरी । पवाडेल कोठें ।।१९।।

ब्रह्मवस्तूचे ध्यान करणारा ध्याता पृथ्वीच्या पाठीवर अजून जन्माला यावयाचा आहे! ध्यानाचे साधन असलेली अन्त:करण वृत्ती अचेतन व चंचल असल्याने ती ध्यान कसे करील? ॥१९॥

ब्रह्मांडी दाटले प्राणी । बहुरूपें बहुवाणी । भूगर्भीं आणि पाषाणीं । कितीयेक ।।२०।।

या ब्रह्मांडात अनेक आकारांचे व अनेक शब्द करणारे असंख्य प्राणी आहेत. काही जमिनीत तर काही खडकातही राहतात. ॥२०॥

इतुके ठाईं पुरवला । अनेकीं येकचि वर्तला । गुप्त आणि प्रगटला । कितीयेक ।।२१।।

त्या सर्वांत ते एकच व्यापून राहिले आहे. कोठे त्याचे अस्तित्व उघडपणे जाणवते तर कोठे ते गुप्त असते एवढेच. ।।२१।।

चंचळें न होईजे निश्चळ । प्रचित जाणावी केवळ । चंचळ तें नव्हे निश्चळ । परब्रह्म तें ।।२२।।

अचेतन अन्त:करणवृत्तीला चेतन ब्रह्माचे कधीच ज्ञान होत नाही. अनुभवानेच असा निर्णय घ्यावा. मायिक चित्तवृत्तीला निश्चळ परब्रह्माचा 'मी' म्हणून अनुभव येणे शक्य नाही. ।।२२।।

तत्वें तत्व जेव्हां उडे । तेव्हां देहबुद्धि झडे । निर्मळ निश्चळ चहुंकडे । निरंजन ।।२३।।

एका तत्त्वाने दुसरे तत्त्व बाधित केले की 'मी देह' हा भ्रम नष्ट होऊन सर्वत्र विमल, अचल व अरूप ब्रह्म असल्याचा अनुभव येतो. ।।२३।।

आपण कोण कोठें कैंचा । ऐसा मार्ग विवेकाचा । प्राणी जो स्वयें काचा । त्यास हें कळेना ।।२४।।

मी कोण? मी कोठून आलो? मी कसा आलो? इ. प्रश्नांची यथार्थ उत्तरे मिळणे हा विवेकाचा मार्ग आहे. मंदबुद्धीच्या बद्ध जीवाला हा मार्ग सापडत नाही. ।।२४।।

भल्यानें विवेक धरावा । दुस्तर संसार तरावा । अवघा वंशचि उधरावा । हरिभक्ती करूनी ।।२५।।

जो शुद्धबुद्धीचा पुण्यशील आहे त्याने हा विवेकाचा मार्ग धरावा. तरण्यास कठीण संसार तरून जाऊन सर्व कुळ उद्धरून न्यावे. ।।२५।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अंतरात्माविवरणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अंतरात्माविवरण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास नववा : उपदेशनाम

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आधीं कर्माचा प्रसंग । कर्म केलें पाहिजे सांग । कदाचित पडिलें व्यंग । तरी प्रत्यवाय घडे ।।१।।

जीवाच्या उत्कर्षासाठी प्रथम कर्म करावे लागते. ते कर्म यथाशास्त्र व्हावे लागते. त्यात जराही चूक झाली तर दोष लागतो. ॥१॥

म्हणौन कर्म आरंभिलें । कांहीयेक सांग घडलें । जेथजेथें अंतर पडिलें । तेथें हरिस्मरण करावें ।।२।।

असा दोष लागू नये म्हणून हाती घेतलेले कर्म शक्यतो शास्त्रशुद्ध होऊनही क्वचित चूक झालीच तर हरिनामाचे स्मरण करावे. ('नामे पावन धर्म अधर्म'– ज्ञानेश्वर) त्याने ते कर्म शुद्ध होते. ॥२॥

तरी तो हरी आहे कैसा । विचार पाहावा ऐसा । संधेपूर्वी जगदीशा । चोविसां नामीं स्मरावें ।।३।।

एवढे माहात्म्य असलेला हरी कसा आहे याचा थोडासा तरी विचार करावा. त्या हरीच्या गोविंदादी चोवीस नामांचे संध्याविधी करण्यापूर्वी स्मरण करावे. ॥३॥

चोविसनामी सहस्रनामी । अनंतनामी तो अनामी । तो कैसा आहे अंतर्यामीं । विवेकें वोळखावा ।।४।।

हा हरी चोवीस नामांचाच काय पण हजार नामांचा व अनंत नामांचाही आहे! एवढेच नव्हे, तर अंतर्यामी व अनामी असून विवेकाने तो जाणावा. (अंतर्यामी– अंत:करणात राहणारा. अनामी– अरूप) ॥४॥

ब्राह्मण स्नानसंध्या करून आला । मग तो देवार्चनास बैसला । येथासांग तो पूजिला । प्रतिमादेवो ।।५।।

कोणी ब्राह्मण स्नान व संध्या करून घरातील देवांच्या नाना प्रतिमांची पूजा करण्यास बसून त्या प्रतिमारूप देवाची यथासांग पूजा करतो. ॥५॥

नाना देवांच्या प्रतिमा । लोक पूजिती धरून प्रेमा । ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा । कैसा आहे ।।६।।

नाना देवांच्या अनेक प्रतिमा असतात व लोक त्यांची मोठ्या प्रेमाने पूजा करतात. पण ज्या परमात्म्याच्या त्या प्रतिमा असतात तो कसा आहे हे जाणले पाहिजे. ॥६॥

ऐसें वोळखिलें पाहिजे । वोळखोन भजन कीजे । जैसा साहेब नमस्कारिजे । वोळखिल्याउपरी ।।७।।

ज्याप्रमाणे शासकीय अधिकाऱ्याला ओळखून नमस्कार करावा त्याप्रमाणे परमेश्वराला ओळखून त्याची उपासना करावी. ॥७॥

तैसा परमात्मा परमेश्वर । बरा वोळखावा पाहोन विचार । तरीच पाविजे पार । भ्रमसागराचा ।।८।।

त्या परमात्मरूप परमेश्वराचे स्वरूप वेदान्तशास्त्रानुसार समजावून घेऊन त्या शास्त्रानुसार भक्ती घडली तरच संसारसागरातून पलीकडे जाता येते. ॥८॥

पूजा घेताती प्रतिमा । आंगा येतो अंतरात्मा । अवतारी तरी निजधामा । येऊन गेले ।।९।।

उपासकाने केलेली प्रतिमांची पूजा देवाला पोहोचते. उपासकाच्या अंत:करणात अंतरात्मा व्यापून असून प्रतिमा त्याची प्रतीके असतात. रामकृष्णांसारखे ईश्वरी अवतार जन्माला आले व देहासह गुप्त झाले. (ईश्वर = अन्तरात्मा) ॥९॥

परी ते निजरूपें असती । तें निजरूप ते जगज्जोती । सत्वगुण तयेस म्हणती । जाणती कळा ।।१०।।

पण हे अवतार त्याच्या मूळच्या ईश्वर या स्वरूपात अवतार समाप्तीनंतरही असतात. त्या मूळच्या स्वरूपाला जगज्जोती, शुद्धसत्व व जाणती कळा अशी नावे आहेत. ॥१०॥

तये कळेचे पोटीं । देव असती कोट्यानुकोटी । या अनुभवाच्या गोष्टी । प्रत्ययें पाहाव्या ।।११।।

त्या जाणत्या कळेमध्ये कोट्यवधी देव समाविष्ट असतात. मुख्य देवाचा 'मी' असा अनुभव आल्यावर ते सर्व देव कल्पित असतात असा प्रत्यक्षच अनुभव येतो! ॥११॥

देहपुरामधें ईश । म्हणोन तया नांव पुरुष । जगामधें जगदीश । तैसा वोळखावा ।।१२।।

शरीररूप शहरात ईश्वर राहतो म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात. (पुर = शहर 'पुरि शेते इति पुरुष:') जगात रहाणाऱ्या ईश्वराला जगदीश म्हणतात. ॥१२॥

जाणीवरूपें जगदांतरें । प्रस्तुत वर्तती शरीरें । अंत:करणविष्णु येणें प्रकारें । वोळखावा ।।१३।।

जगातील जीवसृष्टीत जाणीवरूपाने राहून जीवांच्या शरीरांचे व्यापार चालविणाऱ्या ईश्वराला विष्णू म्हणतात. तो अंत:करणात व्यापून रहातो. ॥१३॥

तो विष्णु आहे जगदांतरी । तोचि आपुले अंतरीं ।कर्ता भोक्ता चतुरी । अंतरात्मा वोळखावा ।।१४।।

जो सर्व जगात व्यापून रहातो तोच विष्णु आपल्या अंत:करणात असून तो कर्ता भोक्ता अंतरात्मा शहाण्याने जाणावा. (अंतरात्मा = विष्णू = ईश्वर = कर्ताभोक्ता) ॥१४ ।.

ऐके देखे हुंगे चाखे । जाणोन विचारें ओळखे । कित्येक आपुले पारिखे । जाणताहे ।।१५।।

तोच ऐकतो, पहातो, वास घेतो, चव घेतो, समजून विचार करून ओळखतो व त्यातील आपपर भाव जाणतो. ॥१५॥

येकचि जगाचा जिव्हाळा । परी देहलोभाचा आडताळा । देहसमंधें वेगळा । अभिमान धरी ।।१६।।

अनंत सृष्टीचे तो एकच मूळ असला तरी प्रत्येक जीवाच्या देहतादात्म्यातून निर्माण होणाऱ्या देहावरील प्रेमामुळे भेद निर्माण होऊन अद्वैताच्या अनुभवात अडथळा येतो. ॥१६॥

उपजे वाढे मरे मारी । जैशा उचलती लहरीवरी लहरी । चंचळ सागरीं भरोवरी । त्रैलोक्य होत जातें ।।१७।।

जीवात्मा देहाबरोबर जन्माला येतो, वाढतो, मारतो व मरतो. ज्याप्रमाणे खवळलेल्या समुद्रावर एकामागून एक लाटा उसळतात त्याप्रमाणे अनंत ब्रह्मांडे निर्माण होतात व नष्ट होतात. ॥१७॥

त्रैलोका वर्तवतो येक । म्हणौन त्रैलोक्यनायेक । ऐसा प्रत्ययाचा विवेक । पाहाना कैसा ।।१८।।

अनंत ब्रह्मांडांचा शास्ता असल्याने त्याला त्रैलोक्यनायक म्हणतात हे चांगल्या रीतीने समजावून घ्या ना! ॥१८॥

ऐसा अंतरात्मा बोलिला । परी तोहि तत्वांमध्यें आला । पुढें विचार पाहिजे केला । माहावाक्याचा ।।१९।।

असा हा महान अंतरात्मा सुद्धा (ईश्वर) मायिक तत्त्वांतच समाविष्ट आहे. म्हणून साधकाने त्याच्या अनुसंधानात न राहता महावाक्याचे श्रवण, मनन व चिंतन करावे. ॥१९॥

आधीं देखिला देहधारी । मग पाहावें जगदांतरीं । तयाचेनियां उपरी । परब्रह्म पावे ।।२०।।

प्रथम देहधारी जीव नंतर जगताचा नियामक ईश्वर ह्यांचेहून निरुपाधिक ब्रह्म सूक्ष्म व व्यापक आहे. ॥२०॥

परब्रह्माचा विचार । होतां निवडे सारासार । चंचळ जाईल हा निर्धार । चुकेना कीं ।।२१।।

सार व असाराचा निवाडा करीतच परब्रह्माचा विचार होतो. असार चंचळ नष्ट होते व सार ब्रह्म राहते हा निर्णय कधीच चुकत नाही. ॥२१॥

उत्पत्ति स्थिती संव्हार जाण । त्याहून वेगळा निरंजन । येथें ज्ञानाचें विज्ञान । होत आहे ।।२२।।

उत्पत्ती, स्थिती व नाश ह्यांचा कारक असलेल्या ईश्वराहून निराकार परब्रह्म अलिप्त आहे. त्याचे ज्ञान झाल्यानंतर अभ्यासाने विज्ञान सिद्ध होते. (अनुभवाला येते.) ॥२२॥

अष्टदेह थानमान । जाणोन जालियां निर्शन । पुढें उरे निरंजन । विमळ ब्रह्म ।।२३।।

पिंड व ब्रह्मांडाच्या प्रत्येकी चार देहांची स्थाने व व्याप्ती लक्षात घेऊन त्यांचा निरास केल्यानंतर (ते मी नाही असा निर्णय केल्यानंतर) पुढे निराकार विमळ ब्रह्म उरते. ॥२३॥

विचारेंचि अनन्य जाला । पाहाणाराविण प्रत्यय आला । तेहि वृत्ति निवृत्तीला । बरें पाहा ।।२४।।

'मी ब्रह्म आहे' ह्या विचाराने ब्रह्माशी ऐक्य पावल्यावर ज्ञाता व ज्ञेय निवृत्त होऊन केवळ ज्ञानरूपता येते. असे झाल्यावर 'मी ब्रह्म' ही वृत्तीसुद्धा निवृत्त होते हे नीट लक्षात घ्या. ॥२४॥

येथें राहिला वाच्यांश । पाहोन सांडिला लक्ष्यांश । लक्ष्यांशासरिसा वृत्तिलेश । तोहि गेला ।।२५।।

येथे त्वं वाच्य जीव व तत् वाच्य ईश्वर आधीच मागे पडले. नंतर त्वं लक्ष्य कूटस्थ चैतन्य व तत् लक्ष्य ब्रह्म सुद्धा ऐक्यरूपाने घेऊन सोडून दिले व त्याच क्षणी हा सर्व विचार करणारी अन्तःकरणवृत्तीही सुटली. ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उपदेशनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उपदेशनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक अकरावा : भीमदशक

समास दहावा : निःस्पृहवर्तणूक

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो । जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ।।१।।

मूर्ख माणूस संकुचित व मर्यादित जीवन जगतो. चतुर माणूस बहुश्रुत बनून व्यापक होऊन अनेक सुखे भोगतो. ॥१॥

तोचि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित । प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ।।२।।

जो महंत ईश्वरासारखा व्यापक होतो तो संकुचित जिणे का जगेल? तो व्यापक, सर्वज्ञ व प्रसिद्ध योगी होतो. ॥२॥

कर्ता भोक्ता तत्वता । भूमंडळीं सर्व सत्ता । त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ।।३।।

तत्त्वदृष्टीने तो सर्वकर्ता व सर्वभोक्ता असून सर्व ब्रह्मांडावर जणू त्याची सत्ता चालते. त्याचे खरे स्वरूप जाणणारा त्या स्वत:हून वेगळा कोण आणावा? ॥३॥

ऐसें महंतें असावें । सर्व सार शोधून घ्यावें । पाहों जातां न संपडावें । येकायेकी ।।४।।

महंताने सर्वाचे सार निवडून घेऊन सारनिष्ठ रहावे. कोणाला कितीही हवासा वाटला तरी सहसा सापडू नये. (लोकेषणा नसावी.) ॥४॥

कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणती लाहान थोर समस्त । वेश पाहातां शाश्वत । येकहि नाहीं ।।५।।

उदंड कीर्तीच्या रूपाने तो सुविख्यात असून समाजाच्या सर्व स्तरांतील लोक त्याला जाणतात. पण 'हा असा' असे त्याचे बहिरंग ठामपणे सांगता येत नाहीत. ॥५॥

प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना । पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ।।६।।

त्याच्या उघडपणे असलेल्या कीर्तीला उणेपणा कधीच येत नाही. पण फार मोठ्या समाजाला त्याचेविषयी नक्की अंदाज बांधता येत नाही व तसा प्रयत्न केला तर बऱ्याच गोष्टी न कळता तशाच राहून जातात. ॥६॥

वेषभूषण तें दूषण । कीर्तीभूषण तें भूषण । चाळणेविण येक क्षण । जाऊंच नेदी ।।७।।

केवळ वेशामुळे महंती ओळखू येत असेल तर ते महंतीला दूषणास्पद आहे. कीर्तीमुळे महंत ओळखला जात असेल तर ते भूषण आहे. असा महंत कार्याविषयी सतत विचार करून धोरणे बांधीत असतो. ॥७॥

त्यागी वोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन । लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ।।८।।

कार्याच्या निमित्ताने जेथे बऱ्याच लोकांची ओळख होऊन जम बसलेला असतो, ते ठिकाण सोडून तो नव्या क्षेत्रात कार्यासाठी जातो. सर्वत्र लोक त्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेतात, पण त्यांना महंताचा स्वार्थ कोठेही दिसत नाही. ॥८॥

पुर्ते कोणाकडे पाहेना । पुर्ते कोणासीं बोलेना । पुर्ते येके स्थळीं राहेना । उठोन जातो ।।९।।

काही ठराविक व्यक्तींशीच सतत अनुसंधान बांधून राहत नाही. सतत त्याच त्याच लोकांशी मसलत करीत नाही व एकाच ठिकाणी स्थिरपणे राहत नाही. कार्य मार्गी लागताच तेथून निघून जातो. ॥९॥

जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना । आपुली स्थिती अनुमाना । येवोंच नेदी ।।१०।।

लोकेषणा टाळण्यासाठी व कार्याची गुप्तता सांभाळण्यासाठी पुढील मुक्कामाची जागा सांगत नाही व सांगितलीच

तर तेथे जाईलच असे नाही. अशा रीतीने स्वत:चा व कार्याचा कोठे बभ्रा होऊ देत नाही. ॥१०॥

लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी । लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करूनी ।।११।।

महंताच्या बहिरंगावरून त्याच्यासंबंधी कोणी अंदाज केला तर तो चुकीचा ठरवतो. लोकांची काही अनुकूल प्रतिकूल भावना झाली असेल तर ती निरर्थक करतो. लोकांनी त्याचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य ह्यासंबंधी काही तर्क बांधला असेल तर त्यावरून कोणाला काही ठरविता येत नाही. ॥११॥

लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर । लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिछ्या ।।१२।।

लोकांना तो भेटावे असे वाटते, पण त्याला ते नको असते. लोक त्याची सेवा करण्यासाठी तत्पर असतात, पण त्याला ती नको असते. ॥१२॥

एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितांहि तर्केना । कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ।।१३।।

एकूण हा श्रेष्ठ योगी कल्पना, तर्क व भावना ह्यांच्या आवाक्यात सापडत नाही. (ज्ञानी व अज्ञानी ह्यांच्यातील संबंध असेच असावयाचे.) ॥१३॥

ऐसें अंतर सापडेना । शरीर ठाईं पडेना । क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ।।१४।।

अशा प्रकारे त्याच्या अन्तरंगांचा अंदाज लागत नाही व शरीरानेही तो एके ठिकाणी राहत नाही, पण कथाकीर्तनादी उपासना मात्र कधीच चुकत नाही. ॥१४॥

लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती । जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ।।१५।।

लोक महंतासंबंधी त्यांच्या बुद्धीप्रमाणे 'हा असा आहे, तसा आहे' इ. प्रकारे समजुती करून घेतात. पण त्या सर्वच चुकीच्या ठरतात. नंतर लोकांनाच आपल्या समजुतींचे वैगुण्य लक्षात आले की ते वरमतात. योगेश्वर असावा तर असा! ॥१५॥

बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें । तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ।।१६।।

मोठ्या जनसमुदायाने परीक्षा केल्यावर त्याच्या कसोटीला जर उतरले तर मग एखाद्या मोठ्या कार्याची सिद्धी झालीच म्हणून समजावे. ते कार्य हाती घेऊन तडीला नेता येते. ॥१६॥

अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा । काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ।।१७।।

महंताने जास्तीत जास्त वेळ एकांतात राहून कार्यासंबंधी अभ्यास करीत रहावे. वेदान्तचिंतन सोडू नये. आपले आयुष्य लोकांसह सार्थकी लावावे. ॥१७॥

उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे । उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ।।१८।।

जेथे जे चांगले असेल ते शिकून लोकांना शिकवावे. स्वत: अलिप्त राहून समाजात संघटना उभाराव्यात. ॥१८॥

अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग । लोक समजोन मग । आज्ञा इछिती ।।१९।।

सतत कार्यतत्पर राहून समाजाला उपासनेला प्रवृत्त करावे. लोकांना जेव्हा त्याची तळमळ लक्षात येते तेव्हा ते त्याच्या सर्व आज्ञा आनंदाने पाळतात. ॥१९॥

आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ । साक्षेपेंविण केवळ । वृथापुष्ट ।।२०।।

प्रथम अथक प्रयत्न योग्य दिशेने केल्याशिवाय फळ मिळत नाही. कष्टावाचून आशाआकांक्षा व्यर्थ जातात. सतत प्रयत्न नसतील तर ते न करणारा स्वत:ला अकारण पोसतो. ॥२०॥

लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे । जाणजाणोन धरावे । जवळ दुरी ।।२१।।

जागोजागी अनेक लोक शोधावेत, त्यांची योग्यता लक्षात घेऊन त्यांना जवळ करावे किंवा दूर ठेवावे. ।।२१।।

अधिकारपरत्वें कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें । जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ।।२२।।

आवश्यक ती योग्यता असेल तरच कार्य होते. भलत्या माणसाकडे कार्य सोपवले तर कार्यनाश होतो. म्हणून अनेकांची मने तपासून पहावीत. ।।२२।।

अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें । आपला मगज राखणें । कांहींतरी ।।२३।।

अधिकार असेल तरच काम सांगावे. क्रियाशीलता पाहून त्यावर विसंबून राहावे व ह्या सर्व उलाढालीत प्रवाहपतित न होता आपली बुद्धी शाबूत ठेवावी. ।।२३।।

हें प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें । मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ।।२४।।

आतापर्यन्त जे मी सांगितले ते अनुभवातून आलेले असून ते प्रत्यक्ष कृतीवर आधारलेले आहे. हे मी आधी केले आहे. ते पटले तर कोणीतरी स्वीकारावे. ।।२४।।

महंते महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे । जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ।।२५।।

महंताने स्वत:सारखे महंत तयार करावेत. त्यांना सर्व प्रकारचे ज्ञान व युक्त्या सांगून अधिकारसंपन्न करून कार्यासाठी जागोजागी पाठवावे. ।।२५।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'निःस्पृहवर्तणूकनाम' समास दहावा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'निःस्पृहवर्तणूक' नावाचा दहावा समास समाप्त

—दशक अकरावा समाप्त—

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास पहिला : विमळलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थविवेका । येथें आळस करूं नका । विवेकी हो ।।१।।

दिवसभराच्या जीवनात चरितार्थ व प्रपंच नेटाने करून दिवसाच्या उत्तरार्धात परमार्थातील विवेकाचे चिंतन करावे किंवा जीवनाच्या पूर्वार्धात प्राधान्याने प्रपंच करून उत्तरार्धात पारमार्थिक विवेकाचा अभ्यास करीत असावे.(उत्तरार्धात प्रपंचाला गौणत्व देऊन प्राधान्याने परमार्थ करावा.) ॥१॥

प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल । प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुम्ही विवेकी ।।२।।

प्रपंचाकडे दुर्लक्ष करून केवळ परमार्थात दंग रहाल तरी तुम्ही कष्टी व्हाल. प्रपंच व परमार्थ दोन्ही चालवाल तर तुम्हाला विचारी म्हणता येईल. ॥२॥

प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला । मग तया करंट्याला । परमार्थ कैंचा ।।३।।

प्रापंचिक जबाबदाऱ्या व व्यवसायादी सोडून परमार्थ साधण्याचा प्रयत्न केला तर दोन वेळा जेवण मिळणेही अवघड होते. ह्या भुकेल्या करंट्याला परमार्थ कसा साधेल? ॥३॥

परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं येमयातना भोगिसी । अंती परम कष्टी होसी । येमयातना भोगितां ।।४।।

परमार्थाचा विचारही न करता केवळ प्रपंचाचा गाडा चालवीत राहिले तर त्रिविध तापांचे नर्कातील जीवन भोगावे लागते. आयुष्याच्या अखेरीस यातना भोगाव्या लागतात. ॥४॥

साहेबकामास नाहीं गेला । गृहींच सुरवाडोन बैसला । तरी साहेब कुटील तयाला । पाहाती लोक ।।५।।

नोकर मालकाकडे कामाला गेला नाही, तर मालक त्याला दंड करतो. अशा कामचुकार, सुखलोलुप, माणसाला होणारे शासन सर्वांना दिसते. ॥५॥

तेव्हां महत्वचि गेलें । दुर्जनाचें हासें जालें । दुःख उदंड भोगिलें । आपुल्या जीवें ।।६।।

असे झाले म्हणजे समाजातील प्रतिष्ठा जाते, टवाळ लोक टर उडवितात व त्यालाही सतत यातना भोगाव्या लागतात. ॥६॥

तैसेंचि होणार अंतीं । म्हणौन भजावें भगवंती । परमार्थाची प्रचिती । रोकडी घ्यावी ।।७।।

परमार्थ न केल्यास आयुष्याच्या अखेरीस असेच होईल. म्हणून ईश्वराची उपासना करून ज्ञानाने मुक्त होऊन पारमार्थिक आनंदाचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा. ॥७॥

संसारीं असतां मुक्त । तोचि जाणावा संयुक्त । अखंड पाहे युक्तायुक्त । विचारणा हे ।।८।।

प्रपंचव्यवहार करीत असताना जीवनमुक्ती भोगणारा, प्रपंच व परमार्थ अशा दोन्हीकडे (संयुक्त) मान्य होतो.

असा जो असतो तो सत्य, नित्य, अनादि, अनंत (युक्त) व मिथ्या अनित्य, सादि, सान्त (अयुक्त) ह्यांचा सतत विवेक करतो. (उदा. श्री एकनाथ महाराज). ॥८॥

प्रपंची जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण । प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ।।९।।

जो जागरूकतेने प्रपंच करतो त्यालाच निश्चितपणे परमार्थ साधता येतो. प्रपंच ज्याला धड करता येत नाही तो परमार्थात अपयशीच होणार. जागरूकता हा गुण दोन्हीत सारखाच आवश्यक आहे. (श्री. संत तुकाराम महाराज हे या सामान्य नियमाला अत्यंत सन्माननीय अपवाद आहेत. त्यांची सामान्यात गणना करणे हा महाअपराध होय.) ॥९॥

म्हणौन सावधानपणें । प्रपंच परमार्थ चालवणें । ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखें ।।१०।।

म्हणून अत्यंत सावधपणे प्रपंच तडीला नेऊन परमार्थही सिद्धीला न्यावा. अन्यथा अनंत दुःखे भोगावी लागतात. ॥१०॥

पर्णाळि पाहोन उचले । जीवसृष्टी विवेकें चाले । आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काय म्हणावें ।।११।।

पानावरील क्षुद्र आळीसुद्धा पुढील पानावर स्थिर झाल्याशिवाय मागील पान सोडीत नाही. सर्व जीवसृष्टी अशीच सावधपणे जीवन जगते आणि माणसाचे शरीर मिळूनही बेसावध असेल त्याला काय म्हणावे! ॥११॥

म्हणौन असावी दीर्घ सूचना । अखंड करावी चाळणा । पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ।।१२।।

म्हणून दूरदृष्टीने सतत विचार करून संभाव्य परिस्थितीचा अगोदरच अंदाज बांधून ठेवावा. ॥१२॥

सुखी असतो खबर्दार । दुःखी होतो बेखबर । ऐसा हा लोकिक विचार । दिसतचि आहे ।।१३।।

जो सावध असतो तो सुखाने जगतो व बेसावधाला नाना प्रकारचे ताप भोगावे लागतात. व्यवहारातील हे वास्तव सर्वांनाच ठाऊक आहे. ॥१३॥

म्हणौन सर्वसावधान । धन्य तयाचें महिमान । जनीं राखें समाधान । तोचि येक ।।१४।।

म्हणून कुटुंब, व्यवसाय, समाज, राजकारण, धर्म, न्याय इ. सर्व बाबतीत जो सावध असतो, त्याचे माहात्म्य खरोखर अवर्णनीय असते. सर्वात राहूनही तो एकटाच स्वत:चे समाधान बिघडू देत नाही. किंवा सर्वांचे समाधान होईल अशा रीतीने वागतो. ॥१४॥

चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला । ते वेळे सावरायाला । अवकाश कैंचा ।।१५।।

अचूक विचार करण्यात कसूर झाली तर अचानक संकट येऊन कोसळते. त्यातून स्वत:ला वाचवण्यासाठी वेळ कोठून आणणार? किंवा वाट कशी सापडणार? ॥१५॥

म्हणौन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक । लोकांकरितां लोक । शाहाणे होती ।।१६।।

म्हणून दूरदृष्टीने जीवन जगणाऱ्यांचा आदर्श पुढे ठेवावा. एक शहाणा झाला की पुढे अनेक लोक शहाणे होत जातात. ॥१६॥

परी ते शाहाणे वोळखावे । गुणवंताचे गुण घ्यावे । अवगुण देखोन सांडावे । जनामधें ।।१७।।

पण असे शहाणे ओळखण्यासाठी दृष्टी असावी लागते. ते ओळखून त्यांचे सद्‌गुण वेचून घ्यावेत. लोकांमध्ये वावरताना जे दुर्गुण दिसून येतील, ते दुर्गुण स्वत:पासून दूर ठेवावेत. ॥१७॥

मनुष्य पारखूं राहेना । आणि कोणाचें मन तोडीना । मनुष्यमात्र अनुमाना । आणून पाहे ।।१८।।

शहाणा सर्वांना बरोबर पारखून कोणाचेही संबंध न बिघडू देता सर्व माणसांचे अंतरंग जाणून त्यांच्यात वावरतो. ॥१८॥

दिसे सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका । कामी निकामी लोकां । बरें पाहे ॥१९॥

तो सर्वांशी सारख्याच सलोख्याने वागतो असे सर्वांनाच वाटते! पण आतून त्याने सर्वांना पारखून ठेवून त्यातील कार्यक्षम व उपयुक्त कोण व टाकावू कोण ह्याचा निवाडा केलेला असतो. ॥१९॥

जाणोन पाहिजेत सर्व । हेंचि तयाचें अपूर्व । ज्याचें त्यापरी गौरव । राखों जाणे ॥२०॥

ज्यांना त्यांना ओळखून तो जवळ करतो. ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुसार त्याच्याशी वागतो हेच त्याचे माहात्म्य होय. ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विमळलक्षणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विमळलक्षण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास दुसरा : प्रत्ययनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका संसारासी आले हो । स्त्री पुरुष निस्पृह हो । सुचितपणें पाहो । अर्थांतर ।।१।।

हे ह्या पृथ्वीवर जन्मलेल्या निस्पृह स्त्रीपुरुषांनो, परमार्थाहून वेगळ्या प्राप्तव्याविषयी (अर्थांतर) आता नीट लक्ष देऊन ऐका, (अर्थ = प्राप्तव्य = जे मिळवावयाचे ते. अर्थान्तर = वेगळे प्राप्तव्य.)

काये म्हणते वासना । काये कल्पिते कल्पना । अंतरींचे तरंग नाना । प्रकारें उठती ।।२।।

वासनेच्या पोटात कोणत्या कामना दडलेल्या असतात, कल्पनेच्या भराऱ्या कोणत्या विषयांच्या असतात व अन्त:करणात उमटणाऱ्या अनेक विचारतरंगांचे खेळ कसे चालतात ते आता ऐका. ।।२।।

बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । मनासारिखें असावें । सकळ कांहीं ।।३।।

रोजच्या खाण्यापिण्यात व जेवण्यात रुचकर व पौष्टिक पदार्थ भरपूर असावेत. अंगावरील वस्त्रे उत्तम असावीत, भूषणांनी देह सजवावा व जीवनातील प्रत्येक गोष्ट आपल्या मनासारखी सतत मिळत रहावी. ।।३।।

ऐसें आहे मनोगत । तरी ते कांहींच न होत । बरें करितां अकस्मात । वाईट होतें ।।४।।

असे सर्वांचेच मनोगत असले तरी तसे कोणाचेही व कधीही सातत्याने पूर्ण होत नाहीत व अनपेक्षितपणे प्रतिकूल घटना घडतात. ।।४।।

येक सुखी येक दु:खी । प्रत्यक्ष वर्ततें लोकीं । कष्टी होऊनियां सेखीं । प्रारब्धावरी घालिती ।।५।।

दैनंदिन जीवनात प्रत्यक्ष असे दिसते की कोणी सुखात असतात तर कोणी दु:खात. दु:ख वाट्याला येऊन हतबल झाल्यावर प्रारब्धाच्या नावाने बोटे मोडीत बसतात. ।।५।।

अचुक येत्न करवेना । म्हणौन केलें तें सजेना । आपला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्यां ।।६।।

यश व सुखासाठी जसा अचूक प्रयत्न करणे जरूर असते तसा तो हातून होत नाही व म्हणून हाती घेतलेल्या कार्यात यश येत नाही. ह्यात आपल्याकडे येणारा दोष काही केले तरी कळत नाही व मान्यही होत नाही! ।।६।।

जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काये जाणे । न्याये सांडितां दैन्यवाणे । होती लोक ।।७।।

जो स्वत: स्वत:चीच नीट परीक्षा करू शकत नाही तो दुसऱ्याचे अंतरंग काय जाणणार? 'प्रयत्न अचूक असलाच पाहिजे' हा नियम जे मोडतात त्यांना हाल अपेष्टा सोसाव्या लागून दैन्य वाट्याला येते. ।।७।।

लोकांचें मनोगत कळेना । लोकांसारिखें वर्तवेना । मूर्खपणें लोकीं नाना । कळह उठती ।।८।।

लोकांच्या विचारांची दिशा कळत नाही. त्यानुसार जगात वागता येत नाही. ह्या मूर्खपणामुळे व्यवहारात अनेक संघर्ष उभे राहतात. ।।८।।

मग ते कळो वाढती । परस्परें कष्टी होती । प्रेत्न राहातां अंतीं । श्रमचि होयें ।।९।।

हे संघर्ष वाढतच राहिले की एकमेकांना यातना देणेही वाढतच राहते व शेवटी सर्व प्रयत्न संपून केवळ कष्टच उरतात. ।।९।।

ऐसी नव्हे वर्तणुक । परीक्षावे नाना लोक । समजलें पाहिजे नेमक । ज्याचें त्यापरी ।।१०।।

जगात असे वागून चालत नाही. सर्व संबंधितांची सर्व प्रकारे परीक्षा करता आली पाहिजे. त्यानुसार प्रत्येकाशी वागता आले पाहिजे. ॥१०॥

शब्दपरीक्षा अंतरपरीक्षा । कांही येक कळे दक्षा । मनोगत नतद्रक्षा । काय कळे ।।११।।

माणसाच्या बोलण्यावरून व हालचालींवरून (Body Language) त्याची अंतर्परीक्षा करण्याचे कसब चाणाक्ष व्यक्तीजवळ असते. विचाराची दृष्टी गमावून बसलेल्याला काय कळणार? ॥११॥

दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष घेणें । पाहों जातां लोकिक लक्षणें । बहुतेक ऐसीं ।।१२।।

दुसऱ्याला दोष देऊन स्वत:च्या वागण्याचे समर्थन करण्याचा प्रकार ह्या जगात बहुतेक सर्वांकडेच असतो. ॥१२॥

लोकीं बरें म्हणायाकारणें । भल्यास लागतें सोसणें । न सोसितां भंडवाणें । सहजचि होये ।।१३।।

समाजामध्ये भलेपणाने राहावयाचे असेल तर त्या भल्या माणसाला समाजाचे पुष्कळ सोसावे लागते. सोसले नाही तर भांडखोर म्हणवून घ्यावे लागणे सहजच घडते. ॥१३॥

आपणास जें मानेना । तेथें कदापि राहावेना । उरी तोडून जावेना । कोणीयेकें ।।१४।।

जेथे सर्व मनाविरुद्ध घडते, तेथे थांबणेही कठीण होते व भीड पडल्यामुळे तुकडा पाडून निघूनही जाता येत नाही. ॥१४॥

बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मानिती लहानथोरें । न्याये अन्याये परस्परें । सहजचि कळे ।।१५।।

जो योग्य ते बोलतो व तसे स्वत: वागतो त्याला समाजाच्या सर्व थरातील लोक मान देतात. न्याय व अन्याय ह्यांचा निवाडा समाज अगदी सहजतेने करीत असतो. (न्याय = खरे. अन्याय = खोटे) ॥१५॥

लोकांस कळेना तंवरी । विवेकें क्ष्मा जो न करी । तेणेंकरितां बराबरी । होत जाते ।।१६।।

जोपर्यन्त बहुसंख्य लोकांना थोरवी कळत नाही तोपर्यन्त ते थोरालाही दूषणे देतात. खरा थोर असतो तो अशा प्रसंगी क्षमाशील असतो. असे नसेल तर थोर व सामान्य ह्यांत फरक तो काय उरला? दोन्ही एकाच पातळीवर येतात. ॥१६॥

जंवरी चंदन झिजेना । तंव तो सुगंध कळेना । चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ।।१७।।

चंदनाचे खोड उगाळल्याशिवाय त्याचा सुगंध पसरत नाही. तोपर्यंत इतर वृक्ष व चंदन सारखेच वाटतात. ॥१७॥

जंव उत्तम गुण न कळे । तों या जनास काये कळे । उत्तम गुण देखतां निवळे । जगदांतर ।।१८।।

त्याप्रमाणे क्षमेचे व्रत अंगिकारल्याशिवाय व महात्म्याचे उत्तम गुण लक्षात येईपर्यन्त सामान्य माणसांना काय समजणार? ते लक्षात येताच समाजाचे त्याचेविषयीचे संशय दूर होतात. ॥१८॥

जगदांतर निवळत गेलें । जगदांतरीं सख्य जालें । मग जाणावें वोळले । विश्वजन ।।१९।।

समाजमन असे निवून गेल्यावर सर्वत्र अनुकूलता मिळते व सर्व जग आपलेसे होते असे खुशाल समजावे. ॥१९॥

जनींजनार्दन वोळला । तरी काये उणें तयाला । राजी राखावें सकळांला । कठीण आहे ।।२०।।

सर्व लोकांच्या रूपाने असलेला जनार्दन ज्यावर प्रसन्न होतो त्याला काय कमी पडणार? (ज्याची लोक पूजा व प्रार्थना करतात तो जनार्दन.) पण त्यासाठी सर्वांची मने सांभाळावी लागतात. हे वाटते तेवढे सोपे नाही! ॥२०॥

पेरिलें तें उगवतें । उसिणें द्यावें घ्यावे लागतें । वर्म काढितां भंगतें । परांतर ।।२१।।

जे पेरावे ते उगवते. व्यवहारात काही मागावे लागते, काही द्यावे लागते. दुसऱ्यांची उणीदुणी काढली तर ते दुखावले जातात. वैरी बनतात. ॥२१॥

लोकिकीं बरेंपण केलें । तेणें सौख्य वाढलें । उत्तरासारिखें आलें । प्रत्योत्तर ।।२२।।

समाजात चांगुलपणाने वागले तर जीवन सुखाचे होते. जसे आपण समाजाशी वागतो तसा प्रतिसाद समाज देतो. ॥२२॥

हें आवघें आपणांपासी । येथें बोल नाही जनासी । सिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणा ।।२३।।

हा सर्व विचार आपला आपणच करावयाचा आहे. लोकांना दोष देण्यात अर्थ नाही. आतापर्यंत सांगितलेली शिकवण स्वत:च्या मनाला सतत देत रहावी. ॥२३॥

खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धीर बुडाला । तरी मोनेंचि स्थळत्याग केला । पाहिजे साधकें ।।२४।।

प्रामाणिक साधकाची अत्यंत दुष्ट दुर्जनाशी गाठ पडल्यावर जर त्याचा त्रास सहन करणे अशक्यच झाले तर आरडाओरडा किंवा आदळआपट इ. प्रकारे त्रागा न करता दुसरे कार्यक्षेत्र निवडावे. ॥२४॥

लोक नाना परीक्षा जाणती । अंतरपरीक्षा नेणती । तेणें प्राणी करंटे होती । संदेह नाहीं ।।२५।।

सामान्य माणसे बहिरंगावरून परीक्षा करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना अंतरंगाची परीक्षा करता येत नाही. त्यामुळे ते करंटे होतात ह्यांत शंका नाही. ॥२५॥

आपणास आहे मरण । म्हणौन राखावें बरेंपण । कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ।।२६।।

आपल्याला एक दिवस मरण यावयाचे आहे व सर्व सोडून जायचे आहे, हे लक्षात घेऊन जेवढी शक्य तेवढी किंमत देऊन आपला चांगुलपणा सांभाळावा. असा विवेक सांभाळून रहाणे कठीण आहे हे मात्र खरे. ॥२६॥

थोर लाहान समान । आपले पारिखे सकळ जन । चढतें वाढतें सनेधान । करितां बरें ।।२७।।

प्रतिष्ठित श्रीमंत व सामान्य गरीब, परिचयाचे व अनोळखी अशा सर्वांशी सारखेपणाने वागावे. त्यांच्याशी अधिकाधिक संबंध वाढवीत रहावे हे चांगले. ॥२७॥

बरें करितां बरें होतें । हें तों प्रत्ययास येतें । आतां पुढे सांगावें तें । कोणास काये ।।२८।।

आपण चांगले असलो तर सर्व चांगले होते हा तर सर्वांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. शहाण्याला आणखी काय सांगावें. ॥२८॥

हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण । प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ।।२९।।

हरिकथा करावी, निर्गुण हरीचे निरूपण करावे. सर्वांचे हित डोळ्यासमोर ठेवून नेमस्त राजकारण करावे. प्रसंगमान व कालमान ओळखून कार्य केले नाही तर अपयश येते. ॥२९॥

विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला । तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ।।३०।।

ग्रंथज्ञानाने कितीही पदव्या मिळविल्या पण त्या त्या प्रसंगाशी सुसंगत वागता बोलता आले नाही, तर मग त्या पदव्यांची काय किंमत? सर्व ज्ञान व्यर्थ जाते. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'प्रत्ययनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'प्रत्ययनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास तिसरा : भक्तनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीमधें बहुत लोक । तेंहि पाहावा विवेक । इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ।।१।।

या पृथ्वीवर राहणाऱ्या पुष्कळ लोकांनी हा मर्त्यलोक व वैकुंठादी लोक यातील फरक (विवेक) लक्षात घ्यावा आणि नित्यअनित्यादी विवेकाचा सतत विचार करावा. (पहा कठ उप. २-३-५) ॥१॥

इहलोक साधायाकारणें । जाणत्याची संगती धरणें । परलोक साधायाकारणें । सद्‌गुरु पाहिजे ।।२।।

या जगातील यशस्वी जीवनासाठी अनुभवी बुद्धिवानाची संगत धरावी. परलोकातील सद्‌गतीसाठी सद्‌गुरूंना शरण जावे. (लोक = वैकुंठादी पौराणिक लोक. वेदांतदृष्ट्या आत्मज्ञान हाच आत्मलोक समजावा.) ॥२॥

सद्‌गुरुसी काये पुसावें । हेंहि कळेना स्वभावें । अनन्यभावें येकभावें । दोनी गोष्टी पुसाव्या ।।३।।

सद्‌गुरूंना शरण जाऊन त्यांचा अनुग्रह घेऊनही त्यांना नेमका कोणता प्रश्न विचारावा हे अविद्येच्या बुद्धीवरील प्रभावामुळे (स्वभावे) समजत नाही. म्हणून त्यांना निष्ठापूर्वक अनन्यभावाने शरण जाऊन दोन प्रश्न विचारावेत. ते असे– ॥३॥

दोनी गोष्टी त्या कोण । देव कोण आपण कोण । या गोष्टींचे विवरण । केलेंचि करावें ।।४।।

मी कोण आहे व देवाचे स्वरूप काय आहे असे ते दोन प्रश्न असून त्यांच्या मिळालेल्या उत्तरांचे सतत मनन व चिंतन करावे. सतत स्पष्टीकरण वाचावे, ऐकावे, सांगावे. ॥४॥

आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण । पंचीकर्ण माहावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ।।५।।

मुख्य देव कोणता व त्याचा भक्त होऊ पाहणार 'मी' नेमका कोण हे समजावून घ्यावे. पंचीकरण शास्त्राचा सतत अभ्यास करावा. 'तत् त्वम् असि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इ. महावाक्यांचा अत्यंत सूक्ष्म विचार पुन्हा पुन्हा करावा. ॥५॥

सकळ केलियाचें फळ । शाश्वत वोळखावें निश्चळ । आपण कोण हा केवळ । शोध घ्यावा ।।६।।

हे सर्व करण्याचे एकमेव फळ म्हणजे शाश्वताचा कायम झालेला निवाडा हे होय. त्या आधारे 'मी कोण' या प्रश्नाचे शास्त्रानुसारी उत्तर मिळवून त्या चिंतनात असावे. ॥६॥

सारासार विचार घेतां । पदांस नाहीं शाश्वतता । आधी कारण भगवंता । वोळखिलें पाहिजे ।।७।।

सार व असार यांचा निवाडा करता करता नामरूपांचे पदार्थ अशाश्वत म्हणजे असार असतात असे ठरते, त्यांना ज्याने निर्माण केले (कारण) त्या भगवंताला जाणले पाहिजे. ॥७॥

निश्चळ चंचळ आणी जड । अवघा मायेचा पवाड । यामधें वस्तु जाड । जाणार नाहीं ।।८।।

पांचभौतिक अचेतन (जड), जीव व ईश्वरात्मक चंचळ व तत् सापेक्ष निश्चळ ब्रह्म ही सर्व केवळ बोलणी असून ती सर्व मायिक आहेत. सत्यस्वरूप तत्त्वांत असे विभाग कधीच नसतात.('अविभागेन दृष्टत्वात्'–ब्र.सू.) ॥८॥

तें परब्रह्म धुंडावें । विवेकें त्रैलोक्य हिंडावें । माईक विचारें खंडावें । परीक्षवंती ।।९।।

त्या परब्रह्माचे ज्ञान होण्यासाठी हवे तर त्रैलोक्याचा झाडा घ्यावा व विवेकाच्या दृष्टीने त्याकडे पहावे. विवेक

बुद्धीने परीक्षा करण्याचे कसब मिळवून त्रैलोक्य हे पांचभौतिक असल्याने मायिक आहे असे निश्चित करून त्या विषयीची आसक्ती झटकून टाकावी. (खंडून) ॥९॥

खोटें सोडून खरें घ्यावे । परीक्षवंतीं परीक्षावें । मायेचें अवघेंचि जाणावें । रूप माईक ।।१०।।

परीक्षकांनी परीक्षा करून मिथ्या दृश्यसृष्टीला बाजूला सारून तिचे अधिष्ठान असलेल्या सत्य तत्त्वाच्या अनुसंधानात रहावे. मायिक दृश्यसृष्टी समग्र मायिक असते हे लक्षात घ्यावे. ॥१०॥

पंचभूतिक हे माया । माईक जाये विलया । पिंडब्रह्मांड अष्टकाया । नासिवंत ।।११।।

मायेच्या पंचभूतांची सृष्टी तयार झाली असून ती मायिक असल्याने तिचा प्रलय होणारच. पिंड व ब्रह्मांडाचे आठ देह नाशिवंत असतात. ॥११॥

दिसेल तितुकें नासेल । उपजेल तितुकें मरेल । रचेल तितुकें खचेल । रूप मायेचें ।।१२।।

जे जे पंचज्ञानेंद्रियांना कळते ते विनाशी असते. जे जन्माला येते त्याला मरण येणारच. जे उभारले जाते ते खचते. कळणे, जन्मणे व उभारणे ही सर्व मायेची रूपे आहेत. ॥१२॥

वाढेल तितुकें मोडेल । येईल तितुकें जाईल । भूतांस भूत खाईल । कल्पांतकाळीं ।।१३।।

जे जे वाढीला लागते ते ते मोडते. जे आलेले असते ते हमखास जाते. कल्पाचा अंत होताना उलट्या क्रमाने भूतात भूते लय पावतील. (पृथ्वी पाण्यात विरेल. इ.) ॥१३॥

देहधारक तितुके नासती । हे तों रोकडी प्रचिती । मनुष्येंविण उत्पत्ति । रेत कैंचें ।।१४।।

ज्यांना शरीर असते त्यांना मरण असते, हे तर हरघडी सर्वांना दिसते. माणसाचे शरीर आहे म्हणून त्यात शुक्रजंतू आहेत (त्यापासून आणखी शरीरे जन्माला येतात.) ॥१४॥

अन्न नस्तां रेत कैंचें । वोषधी नस्तां अन्न कैंचें । वोषधीस जीणें कैंचें । पृथ्वी नस्तां ।।१५।।

अन्नाने शरीर पुष्ट होऊन तारुण्य आल्याशिवाय शुक्रजंतू कोठून येतील? धान्य नसेल तर, अन्न कसे निर्माण होईल? जमीन नसेल तर धान्य कसे उगवेल? ॥१५॥

आप नस्तां पृथ्वी नाहीं । तेज नस्तां आप नाहीं । वायो नस्तां तेज नाहीं । ऐसें जाणावें ।।१६।।

पाण्यातून पृथ्वी निर्माण झाली असल्यामुळे पाणी नसेल तर पृथ्वी नाही, तेज नसेल तर पाणी नाही, वायू नसेल तर तेज नाही असा क्रम लक्षात घ्यावा. ॥१६॥

अंतरात्मा नस्तां वायो कैंचा । विकार नस्तां अंतरात्मा कैंचा । निर्विकारीं विकार कैंचा । बरें पाहा ।।१७।।

आकाश नसेल तर वायू नाही. येथे आकाश म्हणजे 'अहं' हा मूळ विकार (अंतरात्मा) मानावा. अंतरात्मा नसेल तर वायू नाही, विकार आहे म्हणून अंतरात्मा आहे. पण निर्विकार ब्रह्म तत्त्वाला मूळ विकार तरी कोठून आणावा? त्यातील रहस्य जाणून घ्यावे.(अजातवाद) ॥१७॥

पृथ्वी नाहीं आप नाहीं । तेज नाहीं वायो नाहीं । अंतरात्मा विकार नाहीं । निर्विकारीं ।।१८।।

निर्विकार ब्रह्मामध्ये पृथ्वी, आप, तेज, वायू, अंतरात्मा व विकार यांतील काहीच नाही. ॥१८॥

निर्विकार जें निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण । अष्टधा प्रकृति संपूर्ण । नासिवंत ।।१९।।

जे निर्विकार असते ते निर्गुण असते व तेच शाश्वत असते. इतर संपूर्ण अष्टधा प्रकृती (पांचभूते + तीन गुण) विनाशी आहे. ॥१९॥

नासिवंत समजोन पाहिलें । तों तें अस्तांचि नस्तें जालें । सारासारें कळों आलें । समाधान ।।२०।।

'हे विनाशी आहे' असा सहज निश्चय झाल्यावर ते दिसूनही नसल्यासारखेच होते! विनाशी असार व शाश्वत सार

एकदा कळले की समाधान टिकून रहाते. ॥२०॥

विवेकें पाहिला विचार । मनास आलें सारासार । येणेंकरितां विचार । सदृढ जाला ।।२१।।

विवेकाचा वापर करून सार व असार यांचा विचार करीत राहिले तर तो विचार दृढ होऊन रहातो. ॥२१॥

शाश्वत देव तो निर्गुण । ऐसी अंतरीं बाणली खूण । देव कळला मी कोण । कळलें पाहिजे ।।२२।।

देव निर्गुण व शाश्वत आहे असा निश्चय स्थिर झाल्याने देवाचे स्वरूप कळले हे खरे. पण 'मी' कोण याचेही ज्ञान होणे अनिवार्य आहे. ॥२२॥

मी कोण पाहिजे कळलें । देहतत्व तितुकें शोधिलें । मनोवृत्तीचा ठाईं आलें । मीतूंपण ।।२३।।

'मी' कोण आहे या प्रश्नाचे, संशय व विपर्ययरहित उत्तर मिळाले पाहिजे. देहाच्या सर्व घटक तत्त्वांचा निरास करावा. मी व तू ने होणारे सर्व व्यवहार अंत:करणाचा खेळ आहे हे लक्षात घ्यावे. ॥२३॥

सकळ देहाचा शोध घेतां । मीपण दिसेना पाहातां । मीतूंपण हें तत्वता । तत्वीं मावळलें ।।२४।।

देहाच्या सर्व घटक तत्त्वांचा झाडा घेतला असता 'मी' असा कोठेच सापडत नाही. (ती तत्त्वे माझ्या देहाची म्हणजे माझी असतात. ती मी नसतात.) मीपणा व तूपणा यांचा आत्मानुभवात (तत्त्वात) बाध होतो. ॥२४॥

दृश्य पदार्थचि वोसरे । तत्वें तत्व तेव्हां सरे । मीतूंपण हें कैंचें उरे । तत्वता वस्तु ।।२५।।

तत्त्वाने तत्त्वाचा निरास केल्यावर दृश्य सृष्टीचा बाध होतो, तेव्हा त्यात देह व अंत:करणाचा समावेश असल्याने मी व तू शिल्लक रहात नाहीत. एक ब्रह्मवस्तू तेवढी उरते. ॥२५॥

पंचीकर्ण तत्वविवर्ण । माहावाक्यें वस्तु आपण । निसंगपणें निवेदन । केले पाहिजे ।।२६।।

पंचीकरणाचा अभ्यास करावा, ब्याऐंशी तत्त्वांचा निरास करून महावाक्याच्या मनन- चिंतनाने जीवभावाचे आत्म्यात निवेदन (ऐक्य) करून नि:संगत्वाने उरावे. ॥२६॥

देवाभक्तांचे मूळ । शोधून पाहातां सकळ । उपाधीवेगळा केवळ । निरोपाधी आत्मा ।।२७।।

देव आणि त्याचा भक्त यांच्या नात्याचा विचार सखोलपणे केला तर त्यांच्यात केवळ भक्ताच्या देहाच्या कल्पित उपाधीचा भेद आहे. कारण व्यापक आत्मा निरुपाधिक आहे. ॥२७॥

मीपण तें बुडालें । विवेकें वेगळेपणे गेलें । निवृत्तिपदास प्राप्त जालें । उन्मनीपद ।।२८।।

जेव्हा देहसापेक्ष 'मी' पणा लीन होतो व विवेकरूप विचाराने सर्व भेद मावळतात तेव्हा तथाकथित उन्मनी अवस्था सुद्धा अवस्थारूपाने न रहाता तत् सापेक्ष सहजावस्था येते. (वेगळेपण = भेद = जीव जडांतील भेद, जीव ईश्वरातील भेद इ. सहा प्रकार.) ॥२८॥

विज्ञानीं राहिलें ज्ञान । ध्येये राहिलें ध्यान । सकळ कांहीं कार्याकारण । पाहोन सांडिलें ।।२९।।

'मी ज्ञानी' हे झालेले ज्ञान विज्ञानाच्या सहजतेत गडप होते. 'ध्येय (आत्मा) मी आहे' असा बोध झाल्यावर त्याचे ध्यान उरत नाही. सर्व प्रकारचे कार्य-कारणभाव लक्षात घेऊन कारण ब्रह्म व कार्यब्रह्म हे दोन्ही परब्रह्मात लीन झाले. कारण व कार्य या दोन्हीत ब्रह्म व्यापून आहे, असा दृढ निश्चय झाला. ॥२९॥

जन्ममरणाचें चुकलें । पाप अवघेंचि बुडालें । येमयातनेचें जालें । निसंतान ।।३०।।

जन्ममरणांच्या चक्रातून सुटका झाली. अनंत जन्मांचे पाप नष्ट झाले. यमयातनांचा प्रश्नच उरला नाही. ॥३०॥

निर्बंद अवघाचि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला । जन्म सार्थकचि वाटला । सकळ कांहीं ।।३१।।

वेद, शास्त्र व गुरू यांच्या विधिनिषेधात्मक बंधनातून सुटका झाली, आत्मानात्म विचाराने अनात्मजीवभाव नष्ट होऊन आत्मभाव स्थिर झाला. मोक्ष मिळाला. जन्माचे सर्व प्रकारे सार्थक झाले. ॥३१॥

नाना किंत निवारले । धोके अवघेचि तुटले । ज्ञानविवेकें पावन जाले । बहुत लोक ।।३२।।

अनेक प्रकारचे संशय फिटले. (पहा ९-९) देहबुद्धी, जगत्सत्यत्व बुद्धी, कर्तृत्वभोक्तृत्व बुद्धी इत्यादींमधील धोके, ती बुद्धी गेल्याने, नष्ट झाले. विवेकरूप ज्ञानाने आजपर्यंत अनेक लोक मुक्त झाले आहेत. ॥३२॥

पतितपावनाचे दास । तेहि पावन करिती जगास । ऐसी हे प्रचित मनास । बहुतांच्या आली ।।३३।।

पतितपावन श्रीरामाच्या दासांमध्ये सुद्धा जगाचा उद्धार करण्याचे सामर्थ्य असते. हे बऱ्याच जणांनी अनुभवले आहे. ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'भक्तनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'भक्तनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास चौथा : विवेकवैराग्यनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

महद्भाग्य हातासी आलें । परी भोगूं नाहीं जाणितलें । तैसें वैराग्य उत्पन्न जालें । परी विवेक नाहीं ।।१।।

कोणा एखाद्याच्या वाट्याला मोठे भाग्य यावे. पण ते कसे भोगावे ते कळत नसावे, त्याप्रमाणे वैराग्य आहे, पण विवेक नाही अशी अवस्था असणाऱ्याची, परिस्थिती होते. (मोठ्या भाग्याने वैराग्य असते, पण त्याचा उपयोग करण्यासाठी आवश्यक तो विवेक नसतो.) ॥१॥

आदळतें आफळतें । कष्टी होतें दुःखी होतें । ऐकतें देखते येतें । वैराग्य तेणें ।।२।।

जगामध्ये प्रापंचिकांची चालू असलेली आदळआपट, कष्ट व यातना पाहून व ऐकून विचारी माणसाला वैराग्य निर्माण होते. ॥२॥

नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकटें सांकडीं । संसार सांडुनी देशधडी । होये तेणें ।।३।।

प्रपंचात होणारी ओढाताण, विघ्ने, समस्या इत्यादींमुळे काहीजण संसार सोडून देशांतरी निघून जातात. ॥३॥

तो चिंतेपासून सुटला । पराधेनतेपासुनि पळाला । दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ।।४।।

हे लोक चिंतेतून सुटतात, प्रपंचाच्या जोखडातून मुक्त होतात हे खरे. जणू एखाद्याचा जुनाट आजार पूर्णपणे बरा व्हावा व त्याची त्यातून सुटका व्हावी. ॥४॥

परी तो होऊं नये मोकाट । नष्ट भ्रष्ट आणि चाट । सीमाच नाहीं सैराट । गुरूं जैसें ।।५।।

पण अशा माणसाने स्वैराचारी, दिशाहीन, नीतिभ्रष्ट, दुराचारी व एखाद्या पशूप्रमाणे मर्यादारहित वागू नये. ॥५॥

विवेकेंविण वैराग्ये केलें । तरी अविवेकें अनर्थी घातलें । अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिंकडे ।।६।।

वैराग्याला विवेकाची साथ नसेल तर अविवेकामुळे जीवन अनर्थकारी होते. त्यामुळे प्रपंच व परमार्थ दोन्ही बुडतात. (विवेकावाचून वैराग्य आंधळे आहे– श्री एकनाथ महाराज). ॥६॥

ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ । अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ।।७।।

प्रपंच व परमार्थ दोन्ही बुडाल्यानंतर मानवी जीवनच निरर्थक ठरते. असा हा अविवेकाचा अनर्थ आहे. ॥७॥

कां वेर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं घडला । जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ।।८।।

याउलट कोणा तुरुंगात डांबलेल्याने आपल्या पराक्रमाच्या गप्पा माराव्यात त्याप्रमाणे वैराग्य नसलेला ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगतो. (प्रपंचासक्ताने वेदांत सांगावा तसे.) ॥८॥

वैराग्येंविण ज्ञान । तो वेर्थचि साभिमान । लोभदंभें घोसळून । कासाविस केला ।।९।।

वैराग्यावाचून केवळ शब्दज्ञानामुळे फुकटचा अहंकारच वाढतो. लोभ व दंभाने बरबटून तो कासावीस होतो. ॥९॥

स्वान बांधलें तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळें थिंके । पराधीक देखों न सके । साभिमानें ।।१०।।

बांधलेले कुत्रे मोकळे चालणाऱ्यावर भुंकते! स्वार्थाने बांधलेला दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून चरफडतो. दुसऱ्याला मानसन्मानादी अधिक मिळाले, तर अहंमन्यतेमुळे ते त्याला सहन होत नाही. ॥१०॥

हें येकेंविण येक । तेणें उगाच वाढे शोक । आतां वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ।।११।।

विवेक व वैराग्य एकमेकावाचून राहिले, तर सतत शोकच वाट्याला येतो. आता ते दोन्ही एकत्र आले तर काय होते ते ऐका. ॥११॥

विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला । अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ।।१२।।

विवेकाने प्रपंचाचा आंतरिक त्याग होतो, तर वैराग्याने बाहेरील प्रपंच सोडला जातो. असा तो योगी आतून व बाहेरून संगरहित होऊन रहातो. (विवेकाने संगत्याग, वैराग्याने वस्तुत्याग.) ॥१२॥

जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्वे क्रिया चाले । दीक्षा देखोनी चक्कित जाले । सुचिस्मंत ।।१३।।

'जगत् मिथ्या आहे' असे तत्त्वज्ञान मांडताना त्याचे सर्व जीवन त्यावर आधारलेले प्रत्यक्ष दिसते. पवित्र सज्जनांना त्याची बाणलेली आत्मस्थिती पाहून साश्चर्य कौतुक वाटते. ॥१३॥

आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिती बाणली वैराग्याची । येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ।।१४।।

तिन्ही लोकांतील व्यक्ती वा वस्तूची त्याला जराही आसक्ती नसते. एवढे वैराग्य बाणलेले असते. ब्रह्म सत्य आहे व जगत् मिथ्या आहे हा विवेक त्याने किती हद्दीपर्यंत यत्नपूर्वक बाणवलेला असतो ते कळत नाही. ॥१४॥

संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान । प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनी ।।१५।।

भगवंताचे कीर्तन करताना रसपूर्ण कथा सांगतो व ताल व तान सांभाळीत प्रेमाने व निष्ठेने मनापासून भजन करतो. ॥१५॥

तत्काळचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे । वगत्रृत्व करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचें ।।१६।।

त्याचे असे निरूपण ऐकल्यावर श्रोता तात्काळ सन्मार्गाला लागून त्याच्या अंत:करणांत विवेक जागा होतो. त्याच्या प्रवचनांत उपनिषदादी अनुभवसिद्ध अध्यात्मशास्त्राशी विसंगत असे काहीही सांगितले जात नाही. ॥१६॥

सन्मार्गें जगास मिळाला । म्हणिजे जगदीश वोळला । प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ।।१७।।

सन्मार्गावर वाटचाल करून तो समाजाचे अंत:करणात मिळून रहातो. त्यामुळे जगदीशाची त्यावर कृपा होते. हे असे प्रत्यक्षात घडते हे लक्षात घ्यावे. ॥१७॥

प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । स्नानसंध्या भक्तवद्भजन । पुण्यमार्ग ।।१८।।

प्रखर वैराग्यामुळे त्याच्या आशा-आकांक्षा हद्दपार झालेल्या असतात. (उद् आस = उडालेली आशा.) 'मी ब्रह्म आहे' असा त्याला प्रत्यक्ष अनुभव आलेला असतो. असे असूनही पुण्यमार्गाचा आदर्श ठेवण्यासाठी तो स्नानसंध्यादी कर्मे व ईशोपासना करतो. ॥१८॥

विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेंकाडपिसें । शब्दज्ञान येळिलसें । आपणचि वाटे ।।१९।।

एकत्रित विवेक वैराग्याचा असा परिणाम होतो. केवळ वैराग्य हट्टी वेड्यासारखे असते. वैराग्यावाचून विवेकाचे शब्द त्याचे त्यालाच कंटाळवाणे वाटतात. ॥१९॥

म्हणौन विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य । रामदास म्हणे योग्य । साधु जाणती ।।२०।।

म्हणून विवेक व वैराग्य दोन्ही असणे हे अत्यंत भाग्यवान साधकाचे लक्षण आहे. मी रामदास म्हणतो की साधूंना हे माझे म्हणणे नीट कळते. ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विवेकवैराग्यनिरूपणनाम' समास चौथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विवेकवैराग्यनिरूपण' नावाचा चौथा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास पाचवा : आत्मनिवेदन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

रेखेचें गुंडाळें केलें । मात्रुकाक्षरीं शब्द जाले । शब्द मेळऊन चाले । श्लोक गद्य प्रबंध ।।१।।

रेघ किंवा रेषेला वेगळी वेगळी वळणे देऊन वर्णमालेची अक्षरे तयार होतात. अक्षरांचे शब्द बनून शब्दांच्या समुदायाने श्लोक (काव्य) व गद्यरचना होतात. ॥१॥

वेदशास्त्रें पुराणें । नाना काव्यें निरूपणें । ग्रंथभेद अनुवादणें । किती म्हणोनि ।।२।।

चार वेद, अठरा पुराणे, अभंग, ओव्या व आर्यांच्या काव्यरचना असे ग्रंथांचे किंवा रचनांचे प्रकार किती म्हणून सांगावेत! ॥२॥

नाना ऋषी नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें । भाषा लिपी जेथ तेथें । काये उणें ।।३।।

व्यास व पतंजली सारख्या असंख्य ऋषींचे वेगळे वेगळे विचार दिसतात. जेथे लिपी व भाषा उपलब्ध आहे, तेथे विचारांच्या मांडणीला काय कमतरता! ॥३॥

वर्ग ऋचा श्रुति स्मृति । अधे स्वर्ग स्तबक जाती । प्रसंग मानें समास पोथी । बहुधा नामें ।।४।।

नाना पदें नाना श्लोक । नाना बीर नाना कडक । नाना साख्या दोहडे अनेक । नामाभिधानें ।।५।।

डफगाणें माचिगाणें । दंडिगाणें कथागाणें । नाना मानें नाना जसनें । नाना खेळ ।।६।।

अमरकोशातील वर्ग, वेदमंत्र, उपनिषदे, मनुस्मृतीसारख्या स्मृती, अध्याय, सर्ग, काव्यांचे भाग, प्रसंग, मान, समास ही प्रकरणांची नावे, पदे, श्लोक, वीर व कडक हे उत्तरेकडील कवितांचे छंद, साक्या, दोहे, डफगाणे, दिंड्या, चरित्रकाव्ये, माने व उपकथानके, ॥४-६॥

ध्वनि घोष नाद रेखा । चहुं वाचामध्यें देखा । वाचारूपेंहि ऐका । नाना भेद ।।७।।

प्रणवाचे घोष, ध्वनी, नाद व साडेतीन मात्रा यांत अक्षरेच आहेत. शब्द उमटताना तो चार वाणीतून चार प्रकारे प्रगट होतो. ॥७॥

उन्मेष परा ध्वनि पश्यंती । नाद मध्यमा शब्द चौथी । वैखरीपासून उमटती । नाना शब्दरत्नें ।।८।।

परावाणीत स्फुरण, पश्यन्तीत ध्वनी, मध्यमेत नाद व वैखरीत प्रत्यक्ष शब्द उमटतो. हे शब्द विविध व अत्यंत मौल्यवान असतात. ॥८॥

अकार उकार मकार । अर्धमात्राचें अंतर । औटमात्रा तदनंतर । बावन मात्रुका ।।९।।

अ, उ, म व अर्धमात्रा मिळून साडेतीन मात्रांचा प्रणव तयार होतो. त्याच्या आधाराने सोळा स्वर व छत्तीस व्यंजने मिळून लिपी व भाषा तयार होते. ॥९॥

नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान । अर्थभेद तत्वज्ञान । विवंचना ।।१०।।

त्या लिपी व भाषेच्या आधाराने संगीतातील अनेक रागांचे ज्ञान, नृत्यकलेतील आविष्कारांचे ज्ञान, एका शब्दाचे अनेक अर्थ व तत्त्वज्ञानाचा अफाट विस्तार प्रगट होतो. ॥१०॥

तत्वांमध्ये मुख्य तत्व । तें जाणावें शुद्धसत्व । अर्धमात्रा महत्तत्व । मूळमाया ।।११।।

तत्त्वज्ञानाच्या विचारात शुद्धसत्त्वगुण प्रमुख आहे. प्रणवातील अर्धमात्रा हे मूळमायारूप महत्‌तत्त्वाचे प्रतीक होय. (पहा १७-९. दा.बो.) ॥११॥

नाना तत्वें लाहानथोरें । मिळोन अष्टहि शरीरें । अष्टधा प्रकृतींचे वारें । निघोन जातें ।।१२।।

ब्रह्मांडाची चार व पिंडाची चार अशी आठही शरीरे ब्याऐंशी तत्त्वांपैकी स्थूलसूक्ष्म तत्त्वांच्या संयोगाने तयार होतात. त्यांच्यात पाच भूते व तीन गुण यांचे जणू वारे भरते व नंतर ते निघूनही जाते! ॥१२॥

वारें नस्तां जें गगन । तैसें परब्रह्म सघन । अष्ट देहाचें निर्शन । करून पाहावें ।।१३।।

वायू शांत असताना जसे आकाश असावे, त्याप्रमाणे अष्टधा प्रकृती लीन असताना घनदाट ब्रह्म असते. (अष्टधा प्रकृती नसताना काहीच नसते असे नाही. ब्रह्म असते!) साधकाने शांत बसून आठही शरीरांचा विचाराने निरास करून पहावा. त्याला 'असलेल्या' आत्म्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येईल. ॥१३॥

ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंव्हार । दोहिवेगळें सारासार । विमळब्रह्म ।।१४।।

शांत बसून साधकाने शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे पिंड व ब्रह्मांडाची रचना कशी झाली त्याचा विचार करून त्यांच्या संहाराचाही तसाच विचार करावा. पिंडब्रह्मांडाची उभारणी व संहार हे असार असून विमल व साररूप ब्रह्म त्या दोन्हीहून अलिप्त असल्याचा विचाराने निश्चय करावा. ॥१४॥

पदार्थ जड आत्मा चंचळ । विमळब्रह्म तें निश्चळ । विवरोन विरे तत्काळ । तद्रूप होये ।।१५।।

पांचभौतिक सृष्टी अचेतन आहे. जीव व ईशसृष्टी चंचळ (विकारी) पण चेतन आहे. विमल ब्रह्म चेतन असून निर्विकार (निश्चळ) आहे. असा विचार सूक्ष्मपणे केला असता साधक निश्चळ ब्रह्मात एकरूप होतो. त्याचे निवेदन होते. ॥१५॥

पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा । जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ।।१६।।

माझ्या मालकीचे पदार्थ, माझे मन, शरीर व वाणी या सर्व अचेतनांसह असलेला मी सर्वस्वी देवाचा आहे. अशा समर्पणाला जड आत्मनिवेदन असे म्हणतात. ॥१६॥

चंचळकर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश । त्याचा तोचि आपणास । ठाव नाहीं ।।१७।।

विकारी जीवसृष्टीचा कर्ता ईश्वर असून सर्व प्राणी म्हणजे प्राण असलेली जीवांची शरीरे, त्याचे अंश आहेत. सर्वत्र तोच व्यापून असल्याने जड आत्मनिवेदनातील 'मी' चे अस्तित्वच सिद्ध होत नाही. ॥१७॥

चंचळ आत्मनिवेदन । याचें सांगितलें लक्षण । कर्ता देव तो आपण । कोठेंचि नाहीं ।।१८।।

यालाच चंचळ आत्मनिवेदन म्हणतात. देवच कर्ता असून तोच जगाचे उपादान कारण असल्याने 'मी' चे अस्तित्वच नसते. ॥१८॥

चंचळ चळे स्वप्नाकार । निश्चळ देव तो निराकार । आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणिजे ऐसा ।।१९।।

विकारी जीवाला स्वप्नादी अवस्थांचे विकार किंवा चांचल्य असते. ब्रह्मस्वरूप देव निर्विकार व निराकार आहे. विकारी जीवाचे अविकारी देवात निवेदन किंवा ऐक्य म्हणजेच आत्मनिवेदन. ॥१९॥

ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैंचा । निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ।।२०।।

ब्रह्मदृष्टीने पाहिले तर जडजीवात्मक चंचळ सृष्टी अस्तित्वातच नाही. मग त्यांत 'मी' कोठून आणावा? हेच ते निश्चळ आत्मनिवेदन होय. ॥२०॥

तिहिं प्रकारें आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण । आपण नस्तां मीपण । नाहींच कोठें ।।२१।।

जड, चंचळ व तत्सापेक्ष निश्चळ या तिन्हींत ब्रह्मरूप मी च व्यापून आहे. यात जराही द्वैत किंवा भेद नाही. जीवालाच (आपण) वेगळे अस्तित्व नसेल तर मी पणा (अहं) सुद्धा अस्तित्वात नाही. ॥२१॥

पाहातां पाहातां अनुमानलें । कळतां कळतां कळों आलें । पाहातां अवघेंचि निवांत जालें । बोलणें आतां ।।२२।।

अभ्यास करता करता प्रथम आत्मनिवेदनाचा अंदाज येतो. पुढे समजता समजता ज्ञान होते. नंतर त्या ज्ञानातील 'मी ज्ञानी' ही कृत्रिमता निघून गेल्यावर शांत सहजता येऊन बोलणे थांबते. ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मनिवेदननाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मनिवेदन' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास सहावा : सृष्टिक्रमनिरूपण

।। श्रीराम समर्थ ।।

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमल विमळ । अवकाश घन पोकळ । गगनाऐसें ।।१।।

शुद्ध ब्रह्म निर्विकार, नित्य, सारभूत, मलरहित विमल आहे. ते अवयवरहित, व्यापक असून आकाशाप्रमाणे पोकळ आहे. (घन = भरून राहिलेले. व्यापक. जे निरवयव असते ते सूक्ष्म व म्हणून व्यापक असते.) ॥१॥

तयास करणें ना धरणें । तयास जन्म ना मरणें । तेथें जाणणें ना नेणणें । सुन्यातीत ।।२।।

ब्रह्म निर्माण केलेले नाही, ते पकडता येत नाही. त्याला जन्ममरण नाही. त्याला कशाचे ज्ञान होत नाही. पण ते अज्ञानरूपही नाही! ('जाणीव नेणीव भगवंती नाही'– हरिपाठ) ते शून्यही नाही. (सत् आहे). ॥२॥

तें रचेना ना खचेना । तें होयेना ना जायेना । मायातीत निरंजना । पारचि नाहीं ।।३।।

ते उभारले जात नाही, खचत नाही, होत नाही, जात नाही, मायेने लिप्त होत नाही, पृष्ठरहित असून अपार आहे. ॥३॥

पुढें संकल्प उठिला । षडगुणेश्वर बोलिजे त्याला । अर्धनारीनटेश्वराला । बोलिजेतें ।।४।।

पुढे अचानक 'मी एक आहे. मी बहु व्हावे' असा संकल्प झाला. त्या संकल्पसहित ब्रह्माला यशादी सहा गुणांचा ईश्वर किंवा अर्धनारीनटेश्वर अशा संज्ञा मिळाल्या. ॥४॥

सर्वेश्वर सर्वज्ञ । साक्षी द्रष्टा ज्ञानघन । परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ।।५।।

याशिवाय त्यालाच सर्वनियामक, सर्वज्ञ, साक्षी, द्रष्टा, ज्ञानघन, परेश, परमात्मा, जगज्जीवन, मूळपुरुष अशाही संज्ञा आहेत. (तो सर्व जडचेतनात्मक सृष्टीत सूक्ष्मरूपाने व्यापून रहात असूनही अलिप्त असल्याने या संज्ञा मिळाल्या आहेत.) ॥५॥

ते मूळमाया बहुगुणी । अधोमुखें गुणक्षोभिणी । गुणत्रये तिजपासूनि । निर्माण जाले ।।६।।

त्या संकल्पाला मूळमाया कारण असून ती अनेक प्रकारे क्रमाने व्यक्त होते (बहुगुणी). ती व्यक्त होण्यासाठी जणू पालथी झाल्यावर (अधोमुख) गुणक्षोभिणी होते. नंतर तिच्यातून त्रिगुण व्यक्त झाले. ॥६॥

पुढें विष्णु जाला निर्माण । जाणतीकळा सत्त्वगुण । जो करिताहे पाळण । त्रैलोक्याचें ।।७।।

पुढे ज्ञानयुक्त सत्त्वगुणात्मक विष्णुतत्त्व निर्माण होऊन तो विष्णू तिन्ही लोकांची 'स्थिती' ही अवस्था सांभाळतो. ॥७॥

पुढें जाणीवनेणीवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त । त्याच्या गुणें उत्पत्ति होत । भुवनत्रैं ।।८।।

नंतर ज्ञान व अज्ञान यांचे मिश्रण असलेला ब्रह्मदेव उत्पन्न होऊन त्याचेकडे सृष्टीच्या 'उत्पत्ती' या स्थितीचे काम आले. ॥८॥

पुढें रुद्र तमोगुण । सकळ संव्हाराचें कारण । सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ।।९।।

पुढे तमोगुणात्मक रुद्र उत्पन्न होऊन सर्व प्रकारच्या संहाराचे कार्य त्याला मिळाले. अशा प्रकारे उत्पत्ती, स्थिती व लय या तिन्ही अवस्थांचे कर्तृत्व ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांचेकडे आले. ॥९॥

तेथून पुढें पंचभूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । अष्टधा प्रकृतीचें स्वरूप तें । मुळींच आहे ।।१०।।

नंतर सूक्ष्मपंचमहाभूते स्थूल झाली. अष्टधा प्रकृतीचे स्पष्ट घटक पंचभूतेच आहेत. ॥१०॥

निश्चळीं जालें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । पंचभूतें आणि त्रिगुण । सूक्ष्म अष्टधा ।।११।।

निश्चळ परब्रह्मात जे स्फुरणरूप चलन (अविकारीचे ठिकाणी जणू विकार.) निर्माण झाले, तेच वायूचे स्वरूप आहे. त्यात सूक्ष्म पंचभूते व अव्यक्त त्रिगुण सुप्त दशेत असतात. (पहा– १६-६.) ॥११॥

आकाश म्हणिजे अंतरात्मा । प्रत्ययें पाहावा महिमा । त्या आकाशापासून जन्मा । वायो आला ।।१२।।

आकाश हेच अंतरात्म्याचे स्वरूप असून त्याचे माहात्म्य प्रत्यक्षच अनुभवावे. (पहा– १६-७) त्यापासून वायूची उत्पत्ती झाली. ॥१२॥

तया वायोच्या दोनी झुळुका । उष्ण सीतळ ऐका । सीतळापासून तारा मयंका । जन्म जाला ।।१३।।

त्या वायूचे उष्ण व शीत असे दोन प्रकार असतात. त्यातील शीतप्रवाहापासून तारकासमूह व चंद्र निर्माण झाले. ॥१३॥

उष्णापासून रवि वन्ही । विद्युल्यता आदिकरूनि । सीतळ उष्ण मिळोनि । तेज जाणावें ।।१४।।

उष्ण प्रवाहापासून सूर्य, अग्नी, वीज इत्यादी पदार्थ तयार झाले. 'तेज' या संकल्पनेत उष्ण व शीत या दोन्हींचा समावेश होतो. ॥१४॥

तया तेजापासून जालें आप । आप आळोन पृथ्वीचें रूप । पुढें औषधी अमूप । निर्माण जाल्यां ।।१५।।

तेजापासून पाणी तयार होऊन पाण्याचे घनीभवन झाल्याने पृथ्वी तयार होते. पृथ्वीवर अनेक प्रकारच्या औषधी तयार झाल्या. (औषधी म्हणजे औषध नव्हे. एकदाच फळ येऊन नष्ट होते, त्या झाडाला औषधी म्हणतात. पुन्हा पुन्हा फळ देते ती वनस्पती.) ॥१५॥

औषधीपासून नाना रस । नाना बीज अन्नरस । चौऱ्यासि लक्ष योनीचा वास । भूमंडळीं ।।१६।।

औषधीपासून मधुरादी सहा रस, शेकडो बीजे व अन्न म्हणून वापरण्यासारखे रस तयार झाले. त्याने पृथ्वीवर चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींच्या पोषणाची सोय झाली. ॥१६॥

ऐसी जाली सृष्टिरचना । विचार आणिला पाहिजे मना । प्रत्ययेंविण अनुमाना । पात्र होईजे ।।१७।।

अशी सृष्टीची रचना झाली. ती नीट समजावून घेतली नाही (प्रत्यय) तर संशयच शिल्लक राहतात. ॥१७॥

ऐसा जाला आकार । येणेंचि न्यायें संव्हार । सारासारविचार । यास बोलिजे ।।१८।।

जशी रचना झाली तसाच उलटक्रमाने संहार होतो. रचना व संहार असार असून ब्रह्म सार आहे, असा सारासारविचार करावा. ॥१८॥

जें जें जेथून निर्माण जालें । तें तें तेथेंचि निमालें । येणेंचि न्यायें संव्हारलें । माहाप्रळईं ।।१९।।

जे जेथून उत्पन्न होते, ते त्यातच लीन होते. महाप्रळयकाळी जो संहार होतो, तो असाच होतो. ॥१९॥

आद्य मध्य अवसान । जें शाश्वत निरंजन । तेथें लावावें अनुसंधान । जाणते पुरुषीं ।।२०।।

उत्पत्ती, स्थिती व लय या सृष्टीच्या तीनही अवस्थांमध्ये जे नित्य व निर्विकार ब्रह्म अलिप्तपणे रहाते त्याच्या अनुसंधानात विचारी साधकाने रहावे. ॥२०॥

होत जाते नाना रचना । परी ते कांहींच तगेना । सारासार विचारणा । याकारणें ।।२१।।

कोट्यवधी ब्रह्मांडांची उत्पत्ती झाली तरी त्यातील एकही शाश्वत नाही. म्हणूनच त्या असारामागे असलेल्या सार तत्त्वाचा विचार करावा लागतो. ॥२१॥

द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । सर्वत्र बोलती महिमा । परी हे सर्वसाक्षिणी अवस्ता मां । प्रत्ययें पाहावी ।।२२।।

साररूप ब्रह्माचे संदर्भात, द्रष्टा, साक्षी, अंतरात्मा या संज्ञांचे मोठे महत्त्व सांगितले जाते. पण उत्पत्त्यादी ब्रह्मांडाच्या व जागृती इ. पिंडाच्या तिन्ही अवस्थांचे साक्षित्व करणाऱ्या 'सर्वसाक्षिणी' या अवस्थेचा साधकाने अनुभव

घ्यावा. (द्रष्टा इ. सैद्धांतिक असून 'सर्वसाक्षिणी' साधकांच्या अनुभवासाठी आहे.) ॥२२॥

मुळापासून सेवटवरी । अवघी मायेची भरोवरी । नाना विद्या कळाकुंसरी । तयेमधें ।।२३।।

मूळ स्फुरणापासून चौऱ्याऐंशी लक्ष जीवयोनींच्या विस्तारापर्यंत सर्व व्याप व कारभार मायेचा आहे. जीवाच्या अनेक विद्या, कला व कौशल्यांचा समावेश मायेतच होतो. ॥२३॥

जो उपाधीचा सेवट पावेल । त्यास भ्रम ऐसें वाटेल । जो उपाधीमध्यें आडकेल । त्यास काढिता कवण ।।२४।।

जो सर्व उपाधींचा निरास करील त्याला उपाधी हे स्वरूप असलेली सृष्टी भ्रमात्मक आहे, हे लक्षात येईल. जो त्या सृष्टीरूप उपाधीत आसक्त होऊन राहील, त्याला कोण मुक्त करणार? ॥२४॥

विवेकप्रत्ययाचीं कामें । कैसीं घडतील अनुमानभ्रमें । सारासारविचाराचेन संभ्रमें । पाविजे ब्रह्म ।।२५।।

मोक्ष हा विवेक व त्याच्या साह्याने घेतलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध होतो. केवळ अंदाज व त्यावर आधारलेल्या संभ्रमाने नाही! सार व असाराच्या शास्त्रशुद्ध व सतत विचाराने (संभ्रमे) जीव व ब्रह्म यांच्या ऐक्याचा अनुभव येतो. ॥२५॥

ब्रह्मांडींचें माहाकारण । ते मूळमाया जाण । अपूर्णास म्हणती ब्रह्म पूर्ण । विवेकहीन ।।२६।।

ब्रह्मदेवाच्या ब्रह्मांडरूप विराट या नावाच्या शरीरातील महाकारण देह म्हणजे मूळमाया. तो देह शबल व म्हणून अपूर्ण आहे. विवेकाची दृष्टी नसलेले त्या देहालाच पूर्णब्रह्म मानतात. (अत्यंत सूक्ष्म वृत्तिज्ञानही, ब्रहमानुभव नव्हे. किंवा अतिसूक्ष्म मायिक तत्त्वही ब्रह्म नव्हे.) ॥२६॥

सृष्टीमधें बहुजन । येक भोगिती नृपासन । येक विष्ठा टाकिती जाण । प्रत्येक्ष आतां ।।२७।।

या सृष्टीत कोट्यवधी माणसे राहतात. त्यातील काही सत्तेची आसने भोगतात, तर काही (जुन्याकाळी–) विष्ठा स्वच्छ करून दूर नेऊन टाकण्याचे काम करतात. हे तर स्पष्टच दिसते. ॥२७॥

ऐसे उदंड लोक असती । आपणास थोर म्हणती । परी ते विवेकी जाणती । सकळ कांहीं ।।२८।।

शिवाय असे कित्येक लोक असतात की ते स्वत:ला श्रेष्ठ समजतात. पण खऱ्या विवेक्याला खरा मोठा कोण ते चांगले कळते. (ते ज्याला मोठा म्हणतात, तोच खरा मोठा. येथे विवेकाचे महत्त्व सांगावयाचे आहे.) ॥२८॥

ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिजे विचार । बहुतांच्या बोलें हा संसार । नासूं नये ।।२९।।

ही अशी परिस्थिती आहे. म्हणून विवेकरूप विचार महत्त्वाचा आहे. अविवेक्यांची संख्या फार मोठी असते. त्यांच्या नादी लागून जीवन व्यर्थ दवडू नये. ॥२९॥

पुस्तकज्ञानें निश्चये धरणें । तरी गुरु कासया करणें । याकारणें विवरणें । आपुल्या प्रत्ययें ।।३०।।

जर ग्रंथ वाचून विवेक शिकता आला असता तर सद्‌गुरूंची गरजच काय? तो तसा शिकता येत नाही हे स्वत:च्या व्यावहारिक अनुभवातून ठरवावे. (उदा. ग्रंथ वाचून मोटार चालविता येत नाही.) ॥३०॥

जो बहुतांच्या बोलें लागला । तो नेमस्त जाणावा बुडाला । येक साहेब नस्तां कोणाला । मुश्यारा मागावा ।।३१।।

जो फार मोठ्या लोकसमुदायाच्या विचाराप्रमाणे वागतो तो पारमार्थिक दृष्टीने नक्कीच बुडाला असे समजावे. ज्याप्रमाणे मुख्य अधिकारी हजर नसेल तर कामाचा मोबदला मिळत नाही, त्याप्रमाणे विवेकी नसेल तर मोक्ष लाभत नाही. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सृष्टिक्रमनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सृष्टिक्रमनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास सातवा : विषयत्यागनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

न्यायें निष्ठुर बोलणें । बहुतांस वाटे कंटाळवाणें । मळमळ करितां जेवणें । विहित नव्हे ।।१।।

सत्य बोलणे सर्वांना कठोर वाटते व म्हणून ते त्यांना कंटाळवाणे होते. पण ज्याप्रमाणे पोटात मळमळत असेल तर जेवू नये त्याप्रमाणे कंटाळवाणे वाटते ते ऐकूच नये हे बरे! ॥१॥

बहुतीं विषय निंदिले । आणि तेचि सेवित गेले । विषयत्यागें देह चाले । हें तों घडेना ।।२।।

पारमार्थिक चर्चा चालू असताना सर्वच जण विषयांची निंदा करतात. पण चर्चा करणारे सर्व जण विषय भोगतात. कारण त्याशिवाय त्यांचा निर्वाहच होत नाही. ॥२॥

बोलणें येक चालणें येक । त्याचें नावं हीन विवेक । येणें करितां सकळ लोक । हांसों लागती ।।३।।

बोलायचे एक व वागायचे दुसरेच हेच अविवेकाचे लक्षण आहे. त्यामुळे अशी व्यक्ती सर्वत्र थट्टेचा विषय होते. ॥३॥

विषयत्यागेंविण तों कांहीं । परलोक तो प्राप्त नाहीं । ऐसें बोलणें ठाईं ठाईं । बरें पाहा ।।४।।

विषयांचा त्याग केल्याशिवाय आत्मज्ञान होत नाही, असे अध्यात्मशास्त्रात जागोजागी सांगितले आहे, ते लक्षात घ्यावे. ॥४॥

प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काये उपवास करिती । उभयता सारिखे दिसती । विषयाविषईं ।।५।।

शंका– प्रापंचिक माणसे खातात जेवतात. पारमार्थिक लोक न जेवताच राहतात काय? विषयभोगांच्या बाबतीत दोन्ही सारखेच दिसतात. ॥५॥

देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं । याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ।।६।।

देह जिवंत असताना सर्व विषयांचा त्याग साधणारा या जगात एक तरी माणूस असेल काय? या शंकेचे समाधान आपण सांगावे. ॥६॥

विषय अवघा त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा । ऐसें पाहातां गोवा । दिसतों किं ।।७।।

'सर्व विषयांचा त्याग साधला तरच परमार्थ सिद्ध होतो' या विधानात घोटाळा दिसतो. ॥७॥

ऐसा श्रोता अनुवादला । वक्ता उत्तर देता जाला । सावध होऊन मन घाला । येतद्विषईं ।।८।।

या श्रोत्याच्या प्रश्नाला वक्त्याने जे उत्तर दिले ते त्या विषयीचे उत्तर सावधपणे ऐका. ॥८॥

वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग । प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ।।९।।

वैराग्यपूर्वक विषयत्याग केला, तरच परमार्थ साधतो. प्रपंचाचा त्याग केला तरच जसा साधला पाहिजे तसा परिपूर्ण परमार्थ साधतो. ॥९॥

मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहिं बहुत कष्ट केले । तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ।।१०।।

आजपर्यंत होऊन गेलेल्या आत्मज्ञान्यांनी वैराग्याचे सर्व कष्ट सोसल्यावरच त्यांना जगात उदंड कीर्ती मिळाली. ॥१०॥

येर मत्सर करितांच गेलीं । अन्न अन्न म्हणतां मेलीं । कित्येक भ्रष्टलीं । पोटासाठीं ।।११।।

इतर बरेच; अस्सल विरक्तांचा मत्सर करीत गेले. काही उपाशीपोटी मेले, तर अनेकांनी पोटासांठी भ्रष्ट मार्ग स्वीकारले. ॥११॥

वैराग्य मुळींहून नाहीं । ज्ञान प्रत्ययाचें नाहीं । सुचि आचार तोहि नाहीं । भजन कैंचें ।।१२।।

जेथे अस्सल वैराग्य नाही, वेदान्त तत्त्वज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव नाही, शुद्ध आचरण नाही, तेथे उपासना कशी होईल? ॥१२॥

ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास म्हणती सज्जन । पाहों जातां अनुमान । अवघाच दिसे ।।१३।।

अशा प्रकारचे हे लोक स्वत:ला सिद्ध समजतात! जरा निरीक्षण केल्यावर ते संशयग्रस्त आहेत, हे कळून येते. ॥१३॥

जयास नाहीं अनुताप । हेंचि येक पूर्वपाप । क्षणक्ष्णा विक्षेप । पराधीकपणें ।।१४।।

पूर्वजन्मीच्या पापसंचयामुळे टिकाऊ अनुताप होत नाही. शिवाय दुसऱ्यांची प्रगती पाहून मत्सर वाटल्याने मन सतत चंचल रहाते. साधना होत नाही. ॥१४॥

मज नाहीं तुज साजेना । हें तों अवघें ठाऊकें आहे जना । खात्यास नखातें देखों सकेना । ऐसें आहे ।।१५।।

'जे मला हवे ते मिळत नाही व तुला मिळालेले सहन होत नाही.' अशी एक प्रवृत्ती सर्वांनाच ठाऊक आहे. ज्याला खावयास मिळत नाही, तो खाणाऱ्याचा द्वेष करतो ही वस्तुस्थिती आहे. ॥१५॥

भाग्यपुरुष थोर थोर । त्यास निंदिती डीवाळखोर । सावास देखतां चोर । चर्फडी जैसा ।।१६।।

जगामध्ये जे अतिभाग्यवान श्रीमन्त असतात, त्यांची दिवाळखोर लोक निंदा करतात. (स्वत:ला टिकवता येत नाही. दुसऱ्याचे वाढलेले बघवत नाही.) सज्जन पाहिल्यावर दुर्जनाच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाते. ॥१६॥

वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य । वैराग्य नाहीं तें अभाग्य । वैराग्य नस्तां योग्य । परमार्थ नव्हे ।।१७।।

पण साधकाने हे लक्षात ठेवावे की खरे भाग्य वैराग्यात आहे. वैराग्य नसणे हेच दुर्भाग्य. वैराग्यशिवाय अस्सल परमार्थ तडीला जात नाही. ॥१७॥

प्रत्ययेज्ञानी वीतरागी । विवेकबळें सकळ त्यागी । ते जाणीजे माहांयोगी । ईश्वरी पुरुष ।।१८।।

ज्या अनासक्त भाग्यवंताला आत्मानुभव येतो तो विवेकामुळे सर्वस्वाचा त्याग करतो. तो महान योगी जणू ईश्वरच आहे असे समजावे. ॥१८॥

अष्टमा सिद्धीची उपेक्षा । करून घेतली योगदीक्षा । घरोघरीं मागे भिक्षा । माहादेव ।।१९।।

साधनकाळात अष्टमहासिद्धींची जराही अपेक्षा न ठेवता तो योगारूढ रहातो. भिक्षेवर पोट भरतो. जणू प्रत्यक्ष महादेव असून दारोदारी भिक्षा मागतो. ॥१९॥

ईश्वराची बराबरी । कैसा करील वेषधारी । म्हणोनियां सगट सरी । होत नाहीं ।।२०।।

केवळ वेश धारण करून सिद्ध बनलेला महादेवाची बरोबरी कशी करील? म्हणून अस्सल सिद्ध व बनावट सिद्ध यांची योग्यता कधीच सारखी नसते. ॥२०॥

उदास आणी विवेक । त्यास शोधिती सकळ लोक । जैसें लालची मूर्ख रंक । तें दैन्यवाणें ।।२१।।

विरक्त व विवेकी जेथे असेल तेथे त्याला सर्व लोक शोधीत येतात. पण लोभी, अविवेकी व दरिद्री मात्र लोकांच्या प्रतीक्षेत रहातो! ॥२१॥

जे विचारापासून चेवले । जे आचारापासून भ्रष्ठले । विवेक करूं विसरले । विषयलोभी ।।२२।।

असे लोक विचारापासून भ्रष्ट, आचारनष्ट असून विषयलोभामुळे शाब्दिक विवेक असूनही तो त्यांना वापरता येत नाही. ॥२२॥

भजन तरी आवडेना । पुरश्चर्ण कदापि घडेना । भल्यांस त्यांस पडेना । येतन्निमित्य ।।२३।।

भजनात गोडी वाटत नाही, पुरश्चरण कधीच घडत नाही. स्वत:ला शहाणे म्हणविणाऱ्यांना सुद्धा त्यांचे प्रयोजन कळत नाही. ॥२३॥

वैराग्यें करून भ्रष्टेना । ज्ञान भजन सांडीना । वित्पन्न आणि वाद घेना । ऐसा थोडा ।।२४।।

संन्यास घेतल्यावर भ्रष्ट न होणारा, वेदांतचिंतन करीत रहाणारा, भजन करणारा, पांडित्य असून वादात न शिरणारा क्वचितच कोणी सापडतो. ॥२४॥

कष्ट करितां सेत पिके । उंच वस्त तत्काळ विके । जाणत्या लोकांच्या कौतुकें । उड्या पडती ।।२५।।

उत्तम मशागतीचे कष्ट केले तर पीक चांगले येते, दर्जेदार वस्तू लगेच विकली जाते व जे परीक्षावंत असतात, त्यांच्या त्या वस्तूवर कौतुकाने उड्या पडतात. ॥२५॥

येर ते अवघेचि मंदले । दुराशेनें खोटे जाले । कानकोंडें ज्ञान केलें । भ्रष्टाकारें ।।२६।।

संन्यास घेतल्यावर त्याला शोभेल असे न वागणारे साधनेत थंडावतात. भलत्या आशा बाळगून खोटे ठरतात व भ्रष्ट होऊन वेदांतशास्त्राला काळिमा फासतात. ॥२६॥

सबळ विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण घेणें । विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ।।२७।।

निषिद्ध विषयाचा त्याग करावा, विहित विषयांची निवड करून ते स्वीकारावेत. हाच विषयत्याग होय. (विधीने सेवन ते त्यागाचे समान– संत एकनाथ महाराज). ॥२७॥

सकळ कांहीं कर्ता देव । नाहीं प्रकृतीचा ठाव । विवेकाचा अभिप्राव । विवेकी जाणती ।।२८।।

सर्व कर्तृत्व चेतन ईश्वराचे आहे. अचेतन प्रकृती काहीच करीत नाही. ब्रह्म, ईश्वर, जीव व प्रकृती यांचा निवाडा विवेक्याला ठाऊक असतो. ॥२८॥

शूरत्वविषईं खडतर । त्यास मानिती लाहानथोर । कामगार आणि आंगचोर । येक कैसा ।।२९।।

जो तत्पर व कर्तबगार असतो, त्याला सर्व लोक मान देतात. कष्ट करणारा व कामचुकार सारखे कसे असतील? ॥२९॥

त्यागात्याग तार्किक जाणे । बोलाऐसें चालों जाणे । पिंडब्रह्मांड सकळ जाणे । येथायोग्य ।।३०।।

जो शास्त्राभ्यासाने परिपूर्ण असतो, त्याला विषयाचा त्याग व भोग यांचे रहस्य कळते. त्यामुळे तो जसे बोलतो तसे वागू शकतो. पिंड-ब्रह्मांडादीसंबंधी अध्यात्मशास्त्र तो यथार्थपणे जाणतो. ॥३०॥

ऐसा जो सर्वजाणता । उत्तमलक्षणी पुरुता । तयाचेनि सार्थकता । सहजचि होये ।।३१।।

असा जो सर्वज्ञ व पूर्ण उत्तमलक्षणांनी युक्त असतो, त्याच्या जीवनाचे सहजच मोक्षरूप सार्थक होते. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विषयत्यागनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विषयत्याग' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास आठवा : काळरूपनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मूळमाया जगदेश्वर । पुढें अष्टधेचा विस्तार । सृष्टिक्रमें आकार । आकारला ।।१।।

मूळमाया हेच ज्याचे स्वरूप आहे, त्या जगदीश्वरापासून पुढे अष्टधा प्रकृतीचा विस्तार झाला व क्रमाने या सृष्टीला आकार (रूप) प्राप्त झाला. ॥१॥

हें अवघेच नस्तां निर्मळ । जैसें गगन अंतराळ । निराकारीं काळवेळ । कांहींच नाहीं ।।२।।

यातील काहीच नसते तेव्हा अंतराळरूप गगनाप्रमाणे फक्त विमल ब्रह्म असते. त्या निराकारात काळ व वेळ या दोन्हींना अस्तित्वच नसते. ॥२॥

उपाधीचा विस्तार जाला । तेथें काळ दिसोन आला । येरवीं पाहातां काळाला । ठावचि नाहीं ।।३।।

जेव्हा उपाधीचा विस्तार झाला, तेव्हा काळ व वेळ या संकल्पना तयार झाल्या. तसे पाहिले तर वास्तवात 'काळ' असे काही अस्तित्वातच नाही. ॥३॥

येक चंचळ येक निश्चळ । यावेगळा कोठें काळ । चंचळ आहे तावत्काळ । काळ म्हणावें ।।४।।

ब्रह्म निश्चळ व उपाधी चंचळ अशी वाटणी असताना त्याहून तिसरा काळ कोठेसा आहे? उपाधी आहे तोपर्यंत 'काळ' हे परिमाण मोजले जाते एवढेच. ॥४॥

आकाश म्हणिजे अवकाश । अवकाश बोलिजे विलंबास । त्या विलंबरूप काळास । जाणोनि घ्यावें ।।५।।

आकाशालाच अवकाशही म्हणतात. 'मला अजून बाहेर पडण्यास अवकाश आहे' या वाक्यातील अवकाश या शब्दाचा विलंब किंवा उशीर असा अर्थ होतो. या विलंबातील काळ जाणून घ्यावा. ॥५॥

सूर्याकरितां विलंब कळे । गणना सकळांची आकळे । पळापासून निवळे । युगपरियंत ।।६।।

सूर्याच्या उदयास्तामुळे दिवस हे काळपरिमाण कळते व त्यावरून पुढील सर्व परिमाणे कळतात. 'पळ' या लहान परिमाणापासून युग या फार मोठ्या परिमाणापर्यंत कालगणना करता येते. ॥६॥

पळ घटिका प्रहर दिवस । अहोरात्र पक्ष मास । शड्मास वरि युगास । ठाव जाला ।।७।।

पळ, घटिका, प्रहर, दिवस, रात्रंदिवस, पंधरवडा, महिना, अर्धवर्ष इ. क्रमाने युगापर्यंत काळ मोजता येतो. ॥७॥

क्रेत त्रेत द्वापार कळी । संख्या चालिली भूमंडळी । देवांचीं आयुष्यें आगळीं । शास्त्रीं निरोपिलीं ।।८।।

कृत, त्रेता, द्वापार व कलि या युगांच्या प्रत्येकी वर्षाची परिपाठी रूढ आहे. देवांचे जीवनमानही शास्त्रात सांगितले आहे. ॥८॥

ते देवेत्रयाची खटपट । सूक्ष्मरूपें विलगट । दंडक सांडितां चटपट । लोकांस होते ।।९।।

ब्रह्मदेवादी तीन देवांचे कार्य ठरविण्याचा खटाटोप कितीही मनापासून केला (विलगट) तरी तो फार सूक्ष्म आहे. त्यासंबंधी पुराणात जे सांगितले असेल, त्याला धक्का लागला तर लोकांना चुटपुट लागते. (पिंडामध्ये प्रत्येक क्षणाला कमी-जास्त प्रमाणात उत्पत्ती, स्थिती व लय प्रत्येक पेशीत चालू असतात. ही प्रक्रिया अतिसूक्ष्म आहे. पण

सामान्यांना शेषशायी विष्णू आवडतो!) ॥९॥

मिश्रित त्रिगुण निवडेना । तेणें आद्यंत सृष्टिरचना । कोण थोर कोण साना । कैसा म्हणावा ।।१०।।

तीन देवांच्या तीन गुणांचे पिंडातील मिश्रण एवढे बेमालूम असते की, ते वेगळे करता येत नाही. सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत सृष्टी त्रिगुणमय आहे. त्यातील कोणता गुण श्रेष्ठ मानावा? कोणता कनिष्ठ मानावा? व तसा तो का मानावा? ॥१०॥

असो हीं जाणत्याचीं कामें । नेणता उगाच गुंते भ्रमें । प्रत्यये जाणजाणों वर्मे । ठाईं पाडावीं ।।११।।

या प्रश्नांची उत्तरे जाणकारालाच ठाऊक असतात. अज्ञानी माणूस भ्रमाने उगीच गुंता निर्माण करून ठेवतो. शहाण्याने सर्वांगीण अभ्यासाने वर्मे जाणून घ्यावीत. (तीन गुणांशिवाय या सृष्टीत कोणतेच कार्य होत नाही. सृष्टिचक्र चालत नाही. साधकाच्या दृष्टीने सत्त्वगुणाचे महत्त्व असले तरी जगरहाटीसाठी सर्व गुण सारखेच महत्त्वाचे असतात.) ॥११॥

उत्पन्नकाळ सृष्टिकाळ । स्थितिकाळ संव्हारकाळ । आद्यंत अवघा काळ । विलबंरूपी ।।१२।।

सृष्टीच्या संदर्भात उत्पत्ती, स्थिती व नाश असे तीन काळ सृष्टीचे असतात. उत्पत्तीपासून नाशापर्यंत तिन्ही काळात अवकाश किंवा विलंब असतो. ॥१२॥

जें जें जये प्रसंगीं जालें । तेथें काळाचें नांव पडिलें । बरें नसेल अनुमानलें । तरी पुढें ऐका ।।१३।।

स्थितिप्रसंग, स्थितीकाळ इ. प्रकारे जसा प्रसंग असेल तसे त्या काळाला नाव पडले. तुम्हाला हे आकलन नीट होत नसेल तर त्याचा तपशील ऐका. ॥१३॥

प्रजन्यकाळ शीतकाळ । उष्णकाळ संतोषकाळ । सुखदु:खआनंदकाळ । प्रत्यये येतो ।।१४।।

पाऊस, थंडी, उन्हाळा हे निसर्गकाळ, समाधान, सुख, दु:ख, आनंद हा मन:स्थितीचा काळ सर्वांच्या अनुभवाचा आहे. ॥१४॥

प्रात:काळ माध्यानकाळ । सायंकाळ वसंतकाळ । पर्वकाळ कठिणकाळ । जाणिजे लोकीं ।।१५।।

सकाळ, दुपार व संध्याकाळ हे एका दिवसातील तीन काळ, वसंत ऋतूचा काळ, पर्वकाळ हा धार्मिक काळ, कठीण काळ हा प्रापंचिक स्थितीचा काळ सर्वांना माहीत आहे. ॥१५॥

जन्मकाळ बाळत्वकाळ । तारुण्यकाळ वृधाप्यकाळ । अंतकाळ विषमकाळ । वेळरूपें ।।१६।।

जन्म, शिशुत्व, तारुण्य, वृद्धत्व व अंत हे शरीरसापेक्ष काळ, अडचणींचा काळ हा व्यवहारसापेक्ष काळ आहे. ॥१६॥

सुकाळ आणि दुष्काळ । प्रदोषकाळ पुण्यकाळ । सकळा वेळा मिळोन काळ । तयास म्हणावें ।।१७।।

सुकाळ व दुष्काळ हे पीकपाण्याचे संदर्भातील काळ, प्रदोषादी पुण्यकाळ या सर्व वेळा मिळून काळ ही संकल्पना समजते. ॥१७॥

असते येक वाटतें येक । त्याचें नांव हीन विवेक । नाना प्रवृत्तीचे लोक । प्रवृत्ति जाणती ।।१८।।

(याच समासातील तिसऱ्या ओवीचा संदर्भ लक्षात घेऊन पुढील ओव्या वाचाव्यात–) असते एक व वाटते भलतेच हे हलक्या विवेकाचे लक्षण आहे. हा काळाचा विचार प्रापंचिक लोकांना चांगला समजतो. (वास्तविक काळ या नावाचे तत्त्व नसून ते आहे असे वाटते. कारण प्रवृत्ती म्हणजे प्रपंचात रमलेल्यांना काळाचा विचार महत्त्वाचा असतो.) ॥१८॥

प्रवृत्ति चाले अधोमुखें । निवृत्ति धावे ऊर्धमुखें । ऊर्ध्वमुखें नाना सुखें । विवेकी जाणती ।।१९।।

प्रपंचात रमणारे जन्ममरणांच्या, द्वंद्वाच्या व अज्ञानमय जीवनाच्या उतारावर गडगडत जातात. तर अनासक्त जीवन जगणारे मोक्ष, द्वंद्वातीतपणा व ज्ञानाच्या प्रगतिपथावर अवरोहण करतात. याच जीवनात सुखरूपता आहे, हे

विवेकी जाणतात. (नाना सुखे म्हणजे सर्व प्रकारची विषयजन्य सुखे नव्हेत.) ॥१९॥

ब्रह्मांडरचना जेथून जाली । तेथें विवेकी दृष्टि घाली । विवरतां विवरतां लाधली । पूर्वापर स्थिति ।।२०।।

शुद्ध ब्रह्मापासून कारण ब्रह्म (स्फुरण) व कार्यब्रह्म (सृष्टी) निर्माण झाले. विवेकयुक्त विचाराने स्थूलाकडून त्या सूक्ष्माकडे अंत:करणवृत्ती न्यावी. असा विचार करता करता आपली मूळची आत्मस्थिती पुन्हा लाभते. ॥२०॥

प्रपंचीं असोन परमार्थ पाहे । तोहि ये स्थितीतें लाहे । प्रारब्धयोगें करून राहे । लोकांमधें ।।२१।।

जो अनासक्त बुद्धीने प्रपंचात राहून पारमार्थिक साधना करतो त्याला 'ही' आत्मस्थिती लाभते. त्यानंतरचे त्याचे लोकजीवन केवळ शेषप्रारब्धामुळे असते. ॥२१॥

सकळांचें येकचि मूळ । येक जाणते येक बाष्कळ । विवेकें करून तत्काळ । परलोक साधावा ।।२२।।

विविधतेने भरलेल्या सर्व सृष्टीचे उपादनाकारण (मूळ) एकच आहे. (अध्यस्तसृष्टीचे अधिष्ठान ब्रह्म.) जाणत्याला हे कळते व बहिर्मुखाला नाही. हा मुळासंबंधी विवेक साध्य करून आत्मस्थिती प्राप्त करून घ्यावी. (परलोक) ॥२२॥

तरीच जन्माचें सार्थक । भले पाहाती उभये लोक । कारण मुळींचा विवेक । पाहिला पाहिजे ।।२३।।

जे प्रपंच व परमार्थ या दोन्हींचा विचार करणारे पुण्यवंत व विचारी असतात, त्यांच्या जन्माचे सार्थक होते. त्यासाठी दृश्यसृष्टीला कारण असलेल्या ब्रह्मस्वरूपाचा विचार करावा. ॥२३॥

विवेकहीन जे जन । ते जाणावे पशुसमान । त्यांचें ऐकतां भाषण । परलोक कैंचा ।।२४।।

ज्यांचेजवळ वरील विचार नसतो ते व पशू सारखेच. सतत त्यांच्याच संगतीत राहिले (भाषण) तर परमार्थ कसा साधेल? ॥२४॥

बरें आमचें काये गेलें । जें केलें तें फळास आलें । पेरिलें तें उगवलें । भोगिती आतां ।।२५।।

कोणी परमार्थ साधला नाही, तर माझे काय बिघडते? कारण ज्याने जे केले असेल ते बीजरूपाने पेरले जाते व फळरूपाने उगवते व ते भोगावेच लागते. ॥२५॥

पुढेंहि करी तो पावे । भक्तियोगें भगवंत फावे । देव भक्त मिळतां दुणावें । समाधान ।।२६।।

पुढे सुद्धा जी कर्मबीजे पेरली जातील, तीच उगवतील. भक्ती केली तर त्याला भगवंताच्या प्राप्तीचे फळ मिळते. सुखरूप देव व त्याचेच मूळरूप असलेला भक्त एकरूप झाले की समाधान नांदते. ॥२६॥

कीर्ति करून नाहीं मेले । उगेच आले आणि गेले । शाहाणे होऊन भुलले । काये सांगावें ।।२७।।

आपले नाव उरण्यासारखे काही न करताच जे मरून जातात, ते केवळ जन्माला आले व गेले! मानवी बुद्धी असूनही ज्यांना हे कळत नाही, त्यांना काय म्हणावे! ॥२७॥

येथील येथें अवघेंचि राहातें । ऐसें प्रत्ययास येतें । कोण काये घेऊन जातें । सांगाना कां ।।२८।।

येथील व्यावहारिक कमाई येथेच रहाते हे सगळ्यांना प्रत्यक्ष दिसते. मरणानंतर येथील कोण काय घेऊन जाते ते मला जरा सांगा ना! ॥२८॥

पदार्थी असावें उदास । विवेक पाहावा सावकास । येणेंकरिता जगदीश । अलभ्य लाभे ।।२९।।

म्हणून स्थावर जंगम कमाईविषयी अनासक्त रहावे. नित्य व अनित्याचा विवेक सातत्याने व शांतपणे करावा. त्याने सहसा न प्राप्त होणारा ईश्वर प्रसन्न होतो. ॥२९॥

जगदीशापरता लाभ नाहीं । कार्यकारण सर्व कांहीं । संसार करित असतांहि । समाधान ।।३०।।

जगदीश कारण व कार्यरूप सर्वच असल्याने त्याच्या प्राप्तीसारखा मोठा लाभ नाही. प्रारब्धानुसार संसारात राहूनही

समाधान राहते. ॥३०॥

मागां होते जनकादिक । राज्य करितांहि अनेक । तैसेचि आतां पुण्यश्लोक । कित्येक असती ।।३१।।

पूर्वी जनकासारखे सम्राटही परमार्थ साधलेले होते. राज्यकारभार आड आला नाही. अलीकडे सुद्धा पुण्यश्लोक शिवछत्रपतींसारखे कार्यमग्न असलेले किती तरी पारमार्थिक लोक आहेत. ॥३१॥

राजा असतां मृत्य आला । लक्ष कोटी कबुल जाला । परि सोडिना तयाला । मृत्य कांहीं ।।३२।।

राजाने, मृत्यू येताना मृत्यूला कित्येक लक्षकोटी रुपये देण्याचे मान्य केले तरी मृत्यू त्याला सोडीत नाही. ॥३२॥

ऐसें हें पराधेन जिणें । यामध्ये दुखणें बाहाणें । नान उद्वेग चिंता करणें । किती म्हणोनि ।।३३।।

असे हे मानवी जीवन सर्वस्वी पराधीन आहे. त्यात आजार, अपघात, उद्वेग, काळजी यांची फार मोठी भर पडते. ॥३३॥

हाट भरला संसाराचा । नफा पाहावा देवाचा । तरीच या कष्टाचा । परियाये होतो ।।३४।।

अशा या संसाराच्या भरलेल्या बाजारात माणसाने देवरूप नफ्यावर नजर ठेवावी. तरच या सर्व कष्टातून सुटका होते. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'काळरूपनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'काळरूपनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास नववा : यत्नसिकवण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कोणी एकाने प्रश्न विचारला की–

दुर्बल नाचारी वोडगस्त । आळसी खादाड रिणगस्त । मूर्खपणें अवघें वेस्त । कांहींच नाहीं ।।१।।
खाया नाहीं जेवाया नाहीं । लेया नाहीं नेसाया नाहीं । अंथराया नाहीं पांघराया नाहीं । कोंपट नाहीं अभागी ।।२।।
सोयरे नाहीं धायेरे नाहीं । इष्ट नाहीं मित्र नाहीं । पाहातां कोठें वोळखी नाहीं । आश्रयेंविण परदेसी ।।३।।
तेणें कैसें करावें । काये जीवेंसी धरावें । वाचावें किं मरावें । कोण्या प्रकारें ।।४।।
ऐसें कोणीयेकें पुसिलें । कोणीयेकें उत्तर दिधलें । श्रोतीं सावध ऐकिलें । पाहिजे आतां ।।५।।

जो शरीराने दुर्बळ, वर्तणुकीने वाईट, सर्वत्र ओढाताण असलेला, आळशी, खादाड, कर्जबाजारी, मूर्खपणामुळे अस्ताव्यस्त जीवन जगणारा, घरात खायला नाही, जेवायला नाही, अंगावर वस्त्र नाही, अंथरूण, पांघरूण नाही, दुर्दैवी असल्याने साधी झोपडी सुद्धा निवाऱ्याला नाही. सोयरेधायरे फिरकत नाहीत, इष्टमित्र नाहीत. कोठे ओळख नाही, आधार नाही. अशा जणू, परदेशी असलेल्याने काय करावे? जीव कसा सांभाळावा? जगावे कसे? मरावे तरी कसे? आता या प्रश्नांचे उत्तर सावधपणे ऐका. ॥१-५॥

लाहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं । करंट्या सावध पाहीं । सदेव होसी ।।६।।

असे जीवन जगणाऱ्या हे करंट्या, तू सावध हो. कोणतेही काम प्रत्यक्ष ते केल्याशिवाय तडीला जात नाही. ते काम किरकोळ असो की मोठे असो. काम केल्यानेच तुझे भाग्य उदयाला येईल. ॥६॥

अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न ठाकेना पुरता । सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैंची ।।७।।

जेथे जागरूकता किंवा तत्परता नाही व पुरेसे प्रयत्न योग्य दिशेने व पद्धतीने केले जात नाहीत, तेथे सुख व समाधान कोठून येईल? ॥७॥

म्हणोन आळस सोडावा । येत्न साक्षेपें जोडावा । दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ।।८।।

म्हणून आळस किंवा कंटाळा संपूर्ण सोडावा, सतत प्रयत्न करीत रहावा आणि दुर्लक्ष, विसरभोळेपणा, चंचलता इत्यादींचा निर्धारपूर्वक त्याग करावा. ॥८॥

प्रात:काळीं उठत जावें । प्रात:स्मरामि करावें । नित्य नेमें स्मरावें । पाठांतर ।।९।।

भल्या पहाटे उठावे, प्रात:स्मरणाचे स्तोत्र म्हणावे व काही नियमाचे पाठांतर करावे व केलेल्याची उजळणी करावी. ॥९॥

मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट । बाष्कळपणाची वटवट । करूंच नये ।।१०।।

पाठ केलेले पुन्हा म्हणावे, काही नवीन पाठांतर करावे व ध्यान, पूजा, पाठादी नियम निश्चयपूर्वक चालवावेत. वायफळ बडबड करीत वेळ फुकट दवडू नये. ॥१०॥

दिशेकडे दुरी जावें । सुचिस्मंत होऊन यावें । येतां कांहीं तरी आणावें । रितें खोटें ।।११।।

शौच विधीसाठी गावापासून दूर जाऊन पवित्र होऊन परत यावे. नदी किंवा तलावात सर्व प्रात:विधी उरकून यावे, येताना पाणी, शेण, रस्त्यावर पडलेली चार लाकडे इ. काहीतरी घेऊन यावे. (हे साडेतीनशे वर्षांपूर्वी ठीक होते. आजही हजारो खेड्यांतून हा नियम लागू आहे. शहरातही झोपडपट्ट्यांत असेच करावे लागते.) ॥११॥

धूतवस्त्रें घालावीं पिळून । करावें चरणक्षाळण । देवदर्शन देवार्चन । येथासांग ।।१२।।

घरी आल्यावर धुऊन आणलेले कपडे चांगले घट्ट पिळून वाळत घालावेत, पाय स्वच्छ धुवावेत. देवाचे दर्शन घेऊन व्यवस्थित पूजा करावी. (रेडिओत कान आणि टी. व्ही. व पेपरमध्ये डोळे घालून, चहा पीत गप्पा मारत बसू नये.) ॥१२॥

कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें वेवसाये करावा । लोक आपला परावा । म्हणत जावा ।।१३।।

न्याहारी करून आपल्या उद्योगधंद्याला लागावे. अगदी अनोळखी व्यक्तींशीसुद्धा जुनी ओळख असल्याप्रमाणे वागावे व बोलावे. (आंत सावध राहून असे वागले तर लोक संतुष्ट राहतात व स्वत:चेही नुकसान होत नाही.) ॥१३॥

सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें । विवरविवरों जाणावें । अर्थांतर ।।१४।।

लिहिताना अक्षर सुंदर असावे, वाचताना स्पष्ट उच्चार असावेत व जे वाचले असेल त्याचे सर्व अर्थ समजावून घ्यावेत. (लिहिणाऱ्याचे मनोगत जाणून घेण्याचे कौशल्य असावे.) ॥१४॥

नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करून सांगावें । प्रत्ययेंविण बोलावें । तेंचि पाप ।।१५।।

कोणाला काही विचारावे लागले तर योग्य शब्दांत, पाल्हाळ न लावता स्पष्टपणे विचारावे. काही सांगावयाची वेळ आली तर आवश्यक ते सर्व स्पष्टीकरण करावे. माहीत नसेल ते दडपून सांगू नये. त्याने दुसऱ्याचे नुकसान होते. (स्वत:ला माहीत नसताना दडपून दुसऱ्याला सांगणे हे एक प्रकारचे पापच होय). ॥१५॥

सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी । जनास माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ।।१६।।

आत सतत सावध असावे (पण त्यामुळे वागण्याबोलण्यात अनिश्चितपणा, संशय व तुटकपणा येऊ नये.) नीतीच्या मर्यादा सांभाळाव्यात व आपल्या कृतीने लोक संतुष्ट करावेत. ॥१६॥

आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण । सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ।।१७।।

व्यवसायाच्या निमित्ताने किंवा व्यक्तिगत जीवनात ज्यांचा संबंध येतो त्यांचे समाधान करावे. हरीची सगुण व निर्गुण कथा करीत जावे व सर्व वागणे प्रसंगोचित असावे. ॥१७॥

ताळ धाटी मुद्रा शुद्ध । अर्थ प्रमये अन्वये शुद्ध । गद्यपद्यें दृष्टांत शुद्ध । अन्वयाचे ।।१८।।

(ह्यापुढील शिकवण महंतासाठी आहे–) कीर्तन करताना संगीताचा ठेका, अभंग किंवा आर्या म्हणण्याची विशिष्ट रीत (धाटी), व रसपरिपोषासाठी विविध मुद्रांचे भान असावे. त्या सर्व शुद्ध असाव्यात (पांचट नसाव्यात). श्लोकादिकांचा अर्थ व त्यातील अध्यात्मशास्त्र यथार्थपणे सांगावे. विषय समजावून सांगण्यासाठी दिले जाणारे दृष्टांत (व्यावहारिक उदाहरणे) विषयाशी सुसंगत व उच्च अभिरुचीचे (शुद्ध) असावेत. ॥१८॥

गाणें वाजवाणें नाचणें । हस्तन्यास दाखवणें । सभारंजकें वचनें । आडकथा छंदबंद ।।१९।।

कीर्तनांत रागदारीत गावे, वाद्यांची साथ असावी, भावाच्या अधिक आविष्कारांसाठी मर्यादशील नाचावे, हातांच्या योग्य हालचाली करून विषय खुलवावा, श्रोत्यांची थोडी करमणूक होण्यासारख्या वाक्ययोजना असाव्यात, कोणाला माहीत नसलेल्या गोष्टी सांगाव्यात व सर्व निरूपणाची काव्ये छंद, वृत्त इत्यादींनी बद्ध असावीत. (मुक्तछंद नसावा.) ॥१९॥

बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें । विलग पडों नेदावें । कथेमधें ।।२०।।

बहुसंख्य श्रोत्यांचे समाधान होण्यासाठी त्यांच्या कलाने बोलावे. घणाघाती टीका, टिंगलटवाळी, मर्मभेदक शब्द

इत्यादींनी कीर्तनाचा बेरंग होऊ देऊ नये. ॥२०॥

लोकांस उदंड वाजी आणूं नये । लोकांचें उकलावें हृदये । तरी मग स्वभावें होये । नामघोष ।।२१।।

तेच तेच बोलून, पाचकळ बोलून व कंटाळा येईपर्यंत कथा लांबवून श्रोत्यांना जिकिरीस आणू नये. लोकांच्या अंतस्थितीला स्पर्श करून त्यांची मने मोकळी होऊन ती वक्त्याच्या ताब्यात आली की लोक उत्स्फूर्तपणे नामघोष करून कीर्तनकाराला साथ देतात. ॥२१॥

भक्ति ज्ञान वैराग्य योग । नाना साधनाचे प्रयोग । जेणें तुटे भवरोग । मननमात्रें ।।२२।।

कीर्तनामध्ये भक्ती, ज्ञान व वैराग्य मिळविण्यावर (योग) भर असावा. त्यासाठी आवश्यक ते उपाय किंवा प्रयोग स्पष्ट करून सांगावेत. श्रोत्यांनी त्यांचे मनन-चिंतन केल्यावर त्यांचा भवरोग बरा होतो. ॥२२॥

जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें । मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणें ।।२३।।

महंत जे जसे सांगतो ते व तसेच त्याचे आचरण असावे. त्याच्या जीवनात ते दिसावे. असे असेल तरच महंताची महंती सहजच परिणामकारक होते. तो खरा महंत होतो. ॥२३॥

युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग । संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ।।२४।।

सर्व दृष्टीने महंत चांगला असला व त्याला महंती जर युक्तीने चालविता आली नाही, तर कार्याबद्दल भाकड आशा बाळगण्याशिवाय काही साधत नाही (दुराशा). त्याच्या सहकाऱ्यांना मात्र हात चोळीत बसावे लागते. ॥२४॥

ऐसें न करावें सर्वथा । जनास पावऊं नये वेथा । हृदईं चिंतावें समर्था । रघुनाथजीसी ।।२५।।

म्हणून असे कधीही होऊ देऊ नये. सहकाऱ्यांना व संबंधितांना अशी व्यथा लावू नये. आशीर्वादासाठी सर्वशक्तिमान श्रीरामाचे अंत:करणात चिंतन करावे. ॥२५॥

उदासवृत्तीस मानवे जन । विशेष कथानिरूपण । रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ।।२६।।

सामान्य माणसाला महंताची विरक्तता ओढ निर्माण करते. त्यावर तो हरिकथा करीत असेल तर त्यांना अधिकच प्रिय होतो. म्हणून श्रीरामाची कथा मोठ्या जोमाने सर्वत्र करावी. त्या कथेने ब्रह्मांडाच्या सीमा पार कराव्यात. ॥२६॥

सांग महंती संगीत गाणें । तेथें वैभवास काय उणें । नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक ।।२७।।

परिपूर्ण महंतीच्या जोडीला संगीताच्या साथीसह रामकथा असेल तर महंताला अपार वैभव लाभते. आकाशात चंद्राभोवती चांदण्या असतात तेवढे लोक त्याचे भोवती जमतात. संघटना तयार होते. ॥२७॥

आकलबंद नाहीं जेथें । अवघेंचि विश्कळित तेथें । येकें आकलेविण तें । काये आहे ।।२८।।

ज्या ठिकाणी अशा सामुग्रीने सज्ज असलेली बुद्धिमत्ता नसते तेथे अवघा गोंधळ होतो. त्या बुद्धिमत्तेशिवाय सर्व व्यर्थ आहे. ॥२८॥

घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड । तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ।।२९।।

म्हणून बुद्धिमत्तेच्या साह्याने ब्रह्मांडाला गवसणी घालून त्याहून व्यापक व्हावे. ब्रह्म व्हावे. एवढी क्षमता असणाऱ्याने भिकार करंटपणा काय म्हणून पत्करावा? ॥२९॥

येथें आशंका फिटली । बुद्धि येत्नीं प्रवेशली । कांहींयेक आशा वाढली । अंत:कर्णी ।।३०।।

सुरुवातीला श्रोत्याने विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. कमावलेली बुद्धी जेव्हा अथक प्रयत्नांची कास धरते तेव्हा आशादायक परिस्थिती तयार होते व मनाला उभारी निर्माण होते. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'यत्नसिकवणनाम' समास नववा

गुरुशिष्य संवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'यत्नसिकवण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक बारावा : विवेकवैराग्य

समास दहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण

।। श्रीराम समर्थ ।।

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें । परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ।।१।।

आपण पोटभर जेवल्यावर उरलेले अन्न इतरांना द्यावे. ते टाकून देऊ नये. धर्म असे सांगत नाही. ॥१॥

तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें । तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासी ।।२।।

त्याप्रमाणे स्वत: ब्रह्मज्ञानाने मुक्त व्हावे व ते ज्ञान इतरांना सांगावे. उत्तम पोहोणाऱ्याने बुडणाऱ्यालाही तारून न्यावे. ॥२॥

उत्तम गुण स्वयें घ्यावे । ते बहुतांस सांगावे । वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ।।३।।

स्वत: सद्‌गुणांची जोपासना करून ते स्वत:मध्ये बाणल्यावर दुसऱ्यांना ते जोपासण्यास सांगावे. आचरण व अनुभवाचे पाठबळ नसलेला उपदेश परिणामशून्य होतो. ॥३॥

स्नान संध्या देवार्चन । येकाग्र करावें जपध्यान । हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ।।४।।

स्वत: स्नान, संध्या, देवपूजा, एकाग्र चित्ताने नामजप व सोऽहं ध्यान करावे. समाजात कीर्तन-प्रवचन करावे. ॥४॥

शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें । उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचें ।।५।।

स्वत:चा देह दुसऱ्यांना मदत करण्यासाठी वापरून अनेकांना उपयोगी पडावे. जेथे उणीव दिसेल ती भरून काढावी. ॥५॥

आडलें जाकसलें जाणावें । यथानशक्ति कामास यावें । मृदवचनें बोलत जावें । कोणीयेकासी ।।६।।

कोण कशाने अडला आहे, कोण कशाने गांजला आहे ते जाणून आपल्या शक्तीनुसार त्याला त्यातून मार्ग काढून द्यावा. सर्वांशी बोलताना मवाळ, आर्जवी व गोड शब्दाने बोलावे. (मात्र त्यात कृत्रिमता नसावी.) ॥६॥

दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें । प्राणीमात्रास मेळऊन घ्यावें । बऱ्या शब्दें ।।७।।

दुसऱ्याच्या दु:खात व सुखात सहभागी व्हावे, योग्य शब्दांनी दुसऱ्यांना आपलेसे करावे. ॥७॥

बहुतांचे अन्याये क्ष्मावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे । आपल्यापरीस व्हावे । पारखे जन ।।८।।

जास्तीत जास्त लोकांनी केलेल्या स्वत:विषयीच्या अपराधांची क्षमा करावी. ते मनात धरून ठेवू नये. अधिकाधिक लोकांना त्यांच्या कामात मदत करावी. परके लोक स्वजनांप्रमाणे व्हावेत. ॥८॥

दुसऱ्यांचें अंतर जाणावें । तदनुसारचि वर्तावें । लोकांस परीक्षित जावें । नाना प्रकारें ।।९।।

दुसऱ्याचे अंतरंग ओळखावे व त्यानुसार त्याच्याशी व्यवहार करावा. त्यासाठी सर्वांची अनेक दृष्टीने परीक्षा करीत असावे. ॥९॥

नेमकचि बोलावें । तत्काळचि प्रतिवचन द्यावें । कदापी रागास न यावें । क्ष्मारूपें ।।१०।।

आवश्यक तेवढेच व मुद्देसूद बोलावे. आवश्यक तेथे न घोटाळता प्रत्युत्तर द्यावे. आणि क्षमावृत्ती सांभाळीत रागाने आवाज न चढविता बोलावे. ॥१०॥

आलस्य अवघाच दवडावा । येत्न उदंडचि करावा । शब्दमत्सर न करावा । कोणीयेकाचा ।।११।।

जराही आळस न करता अखंड कार्यमग्न असावे. आत दुसऱ्याच्या मत्सराचा तरंग उठलाच तरी तो शब्दानेही बोलू नये. ॥११॥

उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा । सावधपणें करीत जावा । संसार आपला ।।१२।।

आपल्याजवळील उत्तम पदार्थांपैकी पदार्थ दुसऱ्याला द्यावा. बोलताना शब्द निवडून बोलावा. (अयोग्य शब्दयोजनेने दुसरा नाराज होतो.) आपला प्रपंच व्यवहार सावधपणे चालवावा. ॥१२॥

मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीस सादर व्हावें । मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ।।१३।।

आपण अमर नाही ह्याचे भान असावे. (मरणाच्या भीतीमध्ये जीवन कंठावयाचे नाही हे जेवढे खरे तेवढेच अमरपट्टा घेऊन आल्याच्या भ्रमात राहू नये हेही खरे. ज्या अनंत क्षुल्लक बाबींना फार महत्त्व देऊन आयुष्य फुकट जाते त्या बाबी मनातून झटकून टाकाव्यात.) हरिभजनासाठी तत्पर असावे व मेल्यावर काही कीर्ती वरील प्रकारे मागे ठेवावी. ॥१३॥

नेमकेपणें वर्तों लागला । तो बहुतांस कळों आला । सर्व आर्जवी तयाला । काये उणें ।।१४।।

असा जो सुव्यवस्थितपणे वागतो त्याचे ते वागणे सर्वांच्याच लक्षात येते व सर्वजण त्याच्याशी सरळपणे व्यवहार करतात. अशाला काय कमी पडणार? ॥१४॥

ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास म्हणावें पुरुष । जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ।।१५।।

असा जो उत्तम गुणांनी विभूषित असतो त्यालाच खरा माणूस म्हणावे. त्याने केलेली उपासना ईश्वराला संतुष्ट करते. ॥१५॥

उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांती । दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ।।१६।।

कोणी वाटेल तेवढे अपमानास्पद बोलले तरी स्वतःची शांती ढळू देऊ नये. दुष्ट दुर्जनांचे अपराध जे पोटात घालतात ते साधू धन्य होत. ॥१६॥

उत्तम गुणी श्रृंघारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला । तोचि येक जाणावा भला । भूमंडळीं ।।१७।।

जो उत्तम गुणांनी मंडित आहे व ज्ञान व वैराग्याने शोभायमान आहे तोच ह्या पृथ्वीवर सर्वश्रेष्ठ समजावा. ॥१७॥

स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसित जावें । झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें ।।१८।।

आपण सतत कार्यासाठी कष्ट करावेत, अनेकांची वागणी-बोलणी शांतपणे सोसावी व स्वतः झिजून अनेक क्षेत्रांत आपली कीर्ती मागे ठेवावी. ॥१८॥

कीर्ती पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ती नाहीं । विचारेंविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ।।१९।।

कीर्ती हवी असेल तर देहाला सुख मिळणार नाही. देहाला ऐषआराम हवा असेल तर कीर्ती मिळणार नाही. विवेकयुक्त विचाराशिवाय समाधान मिळत नाही. ॥१९॥

परांतरास न लावावा ढका । कदापि पडों नेदावा चुका । क्ष्मासीळ तयाच्या तुका । हानी नाहीं ।।२०।।

दुसऱ्याचे मन दुखवू नये हा नियम कधी मोडू नये. जो क्षमावंत असतो त्याच्या नावलौकिकाला धक्का लागत नाही. ॥२०॥

आपलें अथवा परावें । कार्य अवघेंच करावें । प्रसंगीं कामास चुकवावें । हें विहित नव्हे ।।२१।।

स्वतःचे किंवा दुसऱ्याचे काम तडीला न्यावे. प्रसंग उभा राहिला असता काढता पाय घेणे योग्य नाही. ॥२१॥

बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें । आत्मवत परावें तें । मानीत जावें ।।२२।।

कोणी आपल्याशी नीट बोलले तर आपल्याला बरे वाटते असा सर्वांचा अनुभव आहे. 'जसे मला तसे दुसऱ्याला' असा विवेक करीत जावे. ॥२२॥

कठिण शब्दें वाईट वाटतें । हें तों प्रत्ययास येतें । तरी मग वाईट बोलावें तें । कायें निमित्य ।।२३।।

अपशब्द वापरून कोणी बोलले तर दु:ख होते हेही अनुभवाला येते. मग तसे दुसऱ्याला का बोलावे? ।।२३।।

आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस जाला । आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ।।२४।।

आपल्याला साधा चिमटा काढला तरी जीव कासावीस होतो. तसेच दुसऱ्याला होईल हे समजून राहावे. ।।२४।।

जे दुसऱ्यास दु:ख करी । ते अपवित्र वैखरी । आपणास घात करी । कोणियेके प्रसंगीं ।।२५।।

जी वाणी अपशब्दाने दुसऱ्याला दु:ख देते ती अपवित्र असून एखाद्या प्रसंगी वापरणाऱ्याला धडा शिकवते. ।।२५।।

पेरिलें ते उगवतें । बोलण्यासारिखें उत्तर येतें । तरी मग कर्कश बोलावें तें । काये निमित्य ।।२६।।

पेरावे ते उगवते, ध्वनीसारखा प्रतिध्वनी उमटतो हे ठाऊक असून कठोर व झोंबऱ्या शब्दांनी का बोलावे? ।।२६।।

आपल्या पुरुषार्थवैभवें । बहुतांस सुखी करावें । परंतु कष्टी करावें । हे राक्षेसी क्रिया ।।२७।।

स्वत:च्या कर्तबगारीने कमाविलेल्या वैभवाने इतरांना सुख द्यावे. उलट त्याने उन्मत्त होऊन छळणे हे राक्षसी प्रवृत्तीचे लक्षण आहे. ।।२७।।

दंभ दर्प अभिमान । क्रोध आणी कठिण वचन । हें अज्ञानाचें लक्षण । भगवद्गीतेंत बोलिलें ।।२८।।

भगवद्गीतेमध्ये (१६-४) दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध व कठोर बोलणे ही अज्ञानाची लक्षणे सांगितली आहेत. ।।२८।।

जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष माहा भला । कित्येक लोक तयाला । शोधीत फिरती ।।२९।।

जो उत्तम गुणांनी नटला आहे तोच भाग्यवान सर्वश्रेष्ठ पुरुष असून त्याला भेटण्यासाठी कित्येक लोक त्याच्या मागावर असतात. ।।२९।।

क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन । भले तेथें अवलोकन । कदापी न करिती ।।३०।।

कुत्र्याने ओकलेले अन्न व प्रत्यक्ष कृतीवाचूनचे शब्दज्ञान दोन्ही सारखीच! जाणते लोक अशा शब्दज्ञानी व्यक्तीकडे ढुंकूनही पाहत नाहीत. ।।३०।।

मनापासून भक्ति करणे । उत्तम गुण अगत्य धरणें । तया माहापुरुषाकारणें । धुंडीत येती ।।३१।।

अत्यंत आवडीने जो भक्ती करतो व जाणीवपूर्वक दैवी संपदेची जोपासना करतो अशा महापुरुषाला लोक तो असेल तेथे शोधत येतात. ।।३१।।

ऐसा जो माहानुभाव । तेणें करावा समुदाव । भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ।।३२।।

असा जो महात्मा असेल त्याने लोकांना संप्रदायाच्या चौकटीत बांधावे व त्यांच्यासह भक्तीने देव आपलासा करावा. ।।३२।।

आपण आवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें । याकारणें भजनास लावावे । बहुत लोक ।।३३।।

त्या महात्म्याने असा विचार करावा की आपण अकस्मात देह सोडला तर नंतर संप्रदाय कोणी चालवावा? म्हणून मोठ्या जनसमुदायाला संप्रदायात सामील करून घ्यावे. ।।३३।।

आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मागावें शिष्यासी । आपणामागें जगदीशासी । भजत जावें ।।३४।।

आमची तर अशी प्रतिज्ञा आहे की स्वत: शिष्यांकडे काही मागू नये. मात्र त्यांनी आमच्या नंतरही उपासना व संप्रदाय व्यवस्थित चालू ठेवावा. ।।३४।।

याकारणें समुदाव । जाला पाहिजे मोहोछाव । हातोपाती देवाधिदेव । वोळेसा करावा ।।३५।।

ह्यासाठी मोठा समुदाय एकत्र करून देवाचे मोठे मोठे उत्सव साजरे केले पाहिजेत. त्यातील भावपूर्ण उपासनेने

देवाधिदेव हातोहात प्रसन्न करून घ्यावा. ॥३५॥

आता समुदायाकारणें । पाहिजेती दोनी लक्षणें । श्रोतीं येथें सावधपणें । मन घालावें ।।३६।।

संप्रदायांतर्गत समुदाय एकत्र करण्यासाठी व नंतर तो सांभाळण्यासाठी महंताजवळ दोन मुख्य लक्षणे असली पाहिजेत. ती लक्षपूर्वक ऐका. ॥३६॥

जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति । बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ।।३७।।

पहिले लक्षण असे की अधिकाधिक लोक भक्तिमार्गाला लागण्यासाठी प्रत्ययकारी व प्रभावी प्रबोधन सामर्थ्य असावे. वक्तृत्वातून अनेकांच्या हृदयाला त्याने हात घातला पाहिजे. त्यांची मने आकृष्ट करून घेतली पाहिजेत. ॥३७॥

मागां बोलिले उत्तम गुण । तयास मानिती प्रमाण । प्रबोधशक्तींचें लक्षण । पुढे चाले ।।३८।।

मागे सांगितलेले उत्तम गुण ज्याचे जवळ असतात त्याचे सांगणे लोक प्रमाण मानतात. त्यामुळेच प्रबोधसामर्थ्याचा प्रवाह अखंड चालतो. ॥३८॥

बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें । तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ।।३९।।

दुसरे लक्षण असे की महंत जे सांगतो तसे त्याने प्रत्यक्षात वागले पाहिजे. करून मग सांगितले पाहिजे. त्याच्या त्या सांगण्याला मोठे वजन प्राप्त होते व ते लोक मानतात. ॥३९॥

जें जें जनास मानेना । तें तें जनहि मानीना । आपण येकला जन नाना । सृष्टिमधें ।।४०।।

असे झाले नाही तर ते सांगणे लोकांना आवडतही नाही व पटतही नाही, सांगणारा एकटा व लोक पुष्कळ असे द्वैत तयार होऊन राहते. त्यांच्यात सूर जुळत नाहीत. ॥४०॥

म्हणोन सांगाती असावे । मानत मानत शिकवावे । हळुहळु सेवटा न्यावे । विवेकानें ।।४१।।

म्हणून महंताला अनुयायी असावेत व त्यांना त्याने हळूहळू समजावत समजावत अत्यंत विवेकाने पुढे मोक्षापर्यंत न्यावे. ॥४१॥

परंतु हे विवेकांचीं कामें । विवेकी करील नेमें । इतर ते बापुडे भ्रमें । भांडोंच लागले ।।४२।।

पण ही अत्यंत मोलाची कामगिरी केवळ विवेकानेच होते. विवेक्यालाच ती जमतील. इतर सामान्य बिचारे मतभेदांना तोंड देत भ्रमाने भांडत बसतील. ॥४२॥

बहुतांसीं भांडतां येकला । शैन्यावांचून पुरवला । याकारणें बहुतांला । राजी राखावें ।।४३।।

कोणी एकाला अनेकांशी झुंज घेण्याची वेळ आली तर त्याला संघटनेच्या मदतीची गरज असते. म्हणून अनेकांना आपलेसे करून ठेविलेले असावे. ॥४३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उत्तमपुरुषनिरूपणनाम' समास दहावा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उत्तमपुरुषनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त

–दशक बारावा समाप्त–

दशक तेरावा : नामरूप

समास पहिला : आत्मानात्मविवेक

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आत्मानात्मविवेक करावा । करून बरा विवरावा । विवरोन सदृढ धरावा । जीवामध्यें ।।१।।

आत्मवस्तू (चेतन) व अनात्मवस्तू (अचेतन, जड) ह्यांचा विवेक करून त्यांची व्यापक मीमांसा करावी. ती केल्यावर अंत:करणात ती कायम धरून ठेवावी. विसरू नये. ॥१॥

आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्याचें करावें विवरण । तेंचि आतां निरूपण । सावध ऐका ।।२।।

आत्मा कोण व अनात्मा कोण ह्याचे स्पष्ट विवरण करावे. आता ते सावध होऊन ऐका. ॥२॥

च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवप्राणी । संख्या बोलिली पुराणीं । वर्तती आतां ।।३।।

पुराणात सांगितलेल्या जरायुजादी चार खाणी, परादी चार वाणी व मनुष्यादी चौऱ्याऐंशी योनी आजही आहेत असे दिसते. ॥३॥

नाना प्रकारीचीं शरीरें । सृष्टींत दिसती अपारें । तयामधें निधरिं । आत्मा कवणु ।।४।।

दृश्य सृष्टीमध्ये अनंत प्रकारचे अनंत देह दिसतात. त्यात निश्चितपणे आत्मा कोठेसा असतो? कोणाला म्हणावे? ॥४॥

दृष्टीमधें पाहातो । श्रवणामध्यें ऐकतो । रसनेमध्यें स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ।।५।।

आत्मा जीवात्म्याचे रूपाने डोळ्यांनी पहातो, कानांनी ऐकतो, जिभेने चव घेतो, हे सर्व प्रत्यक्षात घडते. ॥५॥

घ्राणामधें वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो । वाचेमधें बोलवितो । जाणोनि शब्द ।।६।।

तोच नाकाने वास घेतो, सर्व त्वचेने स्पर्श जाणतो, वाणीने शब्दार्थ लक्षात घेऊन बोलतो. ॥६॥

सावधान आणि चंचळ । चहुंकडे चळवळ । येकलांचि चालवी सकळ । इंद्रियेंद्वारा ।।७।।

सतत जागा राहून व सर्वत्र व्यापून राहून (चंचळ) देहाचे सर्व व्यापार चालवितो. इंद्रियांच्या माध्यमातून तो एकटाच हे सर्व करतो. (चंचळ म्हणजे फिरणारा नव्हे. आत्मा व जीव ही दोन्ही तत्त्वे सर्व देहभर व्यापून राहतात. त्यामुळे जीव हा डोळे, कान, वाणी इत्यादिकांत सतत व्यापूनच असतो. प्रत्येक ज्ञानेंद्रियात प्रत्येक ज्ञानासाठी त्याला जावे लागत नाही!) ॥७॥

पाये चालवी हात हालवी । भृकुटी पालवी डोळा घालवी । संकेत खुणा बोलवी । तोचि आत्मा ।।८।।

तोच पायांना चालवितो, हातांना हालवितो, भुवई वाकडी करतो व डोळ्यांच्या हालचालींनी सांकेतिक खुणा करतो. (उदा. डोळे वटारून रागाचा संकेत देतो.) ॥८॥

धिटाई लाजवी खाजवी । खोंकवी वोकवी थुंकवी । अन्न जेऊन उदक सेववी । तोचि आत्मा ।।९।।

धीटपणा, लाजणे, खाजविणे, खोकणे, ओकणे, थुंकणे, अन्न खाणे, पाणी पिणे इ. सर्व तोच आत्मा करतो. ॥९॥

मळमूत्रत्याग करी । शरीरमात्र सावरी । प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी । तोचि आत्मा ।।१०।।

मळत्याग, मूत्रविसर्जन, तोल सांभाळणे, प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग (धर्मजीवन व अध्यात्मजीवन) ह्यांचा विचार तो आत्माच करतो. ॥१०॥

ऐके देखे हुंगे चाखे । नाना प्रकारें वोळखे । संतोष पावे आणी धाके । तोचि आत्मा ।।११।।

ऐकतो, वास घेतो, पहातो, चव घेतो, वस्तू ओळखतो, संतुष्ट होतो व घाबरतो तोच जीवात्मा. ।।११।।

आनंद विनोद उदेग चिंता । काया छ्याया माया ममता । जीवित्वें पावे नाना वेथा । तोचि आत्मा ।।१२।।

आनंद, विनोदबुद्धी, संत्रस्तता व काळजी त्याचेच धर्म आहेत. देहतादात्म्य, माया व ममतेचे पटल (छाया) इत्यादी कारणांनी जीवात्म्याची सर्व दु:खे आत्म्याच्या सत्तेवर होतात. ।।१२।।

पदार्थाची आस्था धरी । जनीं वाईट बरें करी । आपल्यां राखे पराव्यां मारी । तोचि आत्मा ।।१३।।

पदार्थाची आसक्ती, समाजात बरी-वाईट वर्तणूक, स्वकीयांचे रक्षण व वैऱ्यांचे निर्दाळण जीवात्माच करतो. ।।१३।।

युद्धे होतां दोहिंकडे । नाना शरीरीं वावडे । परस्परें पाडी पडे । तोचि आत्मा ।।१४।।

लढाईमध्ये दोन्ही बाजूंनी देहरूपाने तोच लढतो. दुसऱ्याचा देह मारतो किंवा स्वत:चा देह मरतो त्या दोन्हीत जीवात्माच असतो. ।।१४।।

तो येतो जातो देहीं वर्ततो । हासतो रडतो प्रस्तावतो । समर्थ करंटा होतो । व्यापासारिखा ।।१५।।

तो जन्माला येतो, देहात रहातो, देहातून जातो, हसतो, रडतो, पश्चात्ताप करतो व व्यावहारिक व्यापानुसार वैभवसंपन्न किंवा दरिद्री होतो. ।।१५।।

होतो लंडी होतो बळकट । होतो विद्यावंत होतो धट । न्यायेवंत होतो उत्धट । तोचि आत्मा ।।१६।।

तोच भित्रा किंवा बलवान होतो, विद्वान किंवा मतिमंद होतो, न्यायी किंवा न्यायाला न जुमानणारा होतो. ।।१६।।

धीर उदार आणि कृपण । वेडा आणि विचक्षण । उछक आणि सहिष्ण । तोचि आत्मा ।।१७।।

तोच जीवात्मा धैर्यवान, उदार व कंजूषही होतो. वेडा व शहाणा, आततायी व सहनशील होतो. ।।१७।।

विद्या कुविद्या दोहिकडे । आनंदरूप वावडे । जेथें तेथें सर्वांकडे । तोचि आत्मा ।।१८।।

तोच आनंदरूप आत्मा विद्यावंत व कुविद्यावंत बुद्धीत रहातो. सर्व देहभर तोच व्यापून रहातो. (आत्मा अकर्ता आहे. जीवात्मा कर्ता आहे व भोक्ता आहे.) ।।१८।।

निजे उठे बैसे चाले । धावे धावडी डोले तोले । सोइरे धायेरे केले । तोचि आत्मा ।।१९।।

झोपतो, उठतो, बसतो, चालतो, धावतो, धावावयास लावतो, डोलतो, वजन करतो, सगे-सोयरे जोडतो तो जीवात्माच. ।।१९।।

पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरी गाऊं लागे । वादविवाद वाउगे । तोचि आत्मा ।।२०।।

जीवात्माच ग्रंथ वाचून त्यावर प्रवचन करतो, ताल धरतो, गाऊ लागतो, उगीचच वादंग करतो. ।।२०।।

आत्मा नस्तां देहांतरीं । मग तें प्रेत सचराचरीं । देहसंगें आत्मा करी । सर्व कांहीं ।।२१।।

जर जीवात्मा देहात नसेल तर त्याला ह्या चर व अचर सृष्टीत प्रेताची किंमत रहाते. जीवात्मा ह्या देहामध्ये व्यापून देहाचे सर्व व्यापार चालवितो. ।।२१।।

येकेंविण येक काये । कामा नये वायां जाये । ह्मणोनि हा उपाये । देहयोगें ।।२२।।

जीवात्म्याला देह नसेल व देहात जीवात्मा नसेल तर दोन्ही एकमेकावाचून वाया जातात! ईश्वराने दोघांना एकत्र आणून सृष्टीचा व्याप मांडला. ।।२२।।

देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य । अवघें सूक्ष्माचें कृत्य । जाणती ज्ञानी ।।२३।।

देह व आत्मा ह्या अजब जोडीपैकी देह अनित्य असून आत्मा नित्य आहे. यालाच नित्यानित्यविवेक म्हणतात. पण हा विवेक अतिसूक्ष्म असून तो फक्त ज्ञानीच जाणतात. ।।२३।।

पिंडी देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव । ईश्वरतनुचतुष्टेय सर्व । ईश्वर धर्ता ।।२४।।

पिंडामध्ये देहाचे व्यापार चालवून त्याला जिवंत ठेवतो तो जीव असून ब्रह्मांड व्यापून त्याचे व्यापार चालवून त्याचे अस्तित्व सांभाळतो त्याला शिव म्हणतात. जीव व ईश्वर त्याच्या त्याच्या चारही देहांना धारण करतात. (येथे जीवतनुचतुष्टयाचा अध्याहार घेतला आहे.) ।।२४।।

त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर । अर्धनारीनटेश्वर । सकळ सृष्टीचा विचार । तेथून जाला ।।२५।।

सत्यब्रह्म व कल्पित माया अशा दोन्हींच्या जणू एकत्रीकरणाने झालेला ईश्वर अर्धनारीनटेश्वर हा सत्त्वादी गुणांच्या अतीत असून सर्व सृष्टीचा विस्तार त्यापासून झाला आहे. ।।२५।।

बरवें विचारून पाहीं । स्त्री पुरुष तेथें नाहीं । चंचळरूप येतें कांहीं । प्रत्ययासी ।।२६।।

अगदी काटेकोर विचार केला तर त्या ठिकाणी लिङ्गदर्शक स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व नाही. कल्पित माया कल्पित स्त्री असून तिच्या अचिन्त्य प्रभावामुळे ब्रह्मवस्तूमध्ये स्फुरणरूप हालचाल (चंचळरूप) भासते. ।।२६।।

मुळींहून सेंवटवरी । ब्रह्मादि पिप्लीका देहधारी । नित्यानित्य विवेक चतुरीं । जाणिजे ऐसा ।।२७।।

ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत जे जे देहधारी जीव आहेत त्यांच्या बाबतीत सृष्टीच्या निर्मितीपासून नाशापर्यंत हाच नित्यानित्यविवेक विचारवंतांनी लक्षात घ्यावा. ।।२७।।

जड तितुकें अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य । याहिमध्यें नित्यानित्य । पुढें निरोपिलें ।।२८।।

जे स्थूल म्हणजे कळणारे असते ते सर्व अनित्य असते. जे अतिसूक्ष्म असून वृत्तीला कळत नाही, ते ब्रह्म नित्य आहे. ह्या स्थूल व अंतिम सूक्ष्माच्या दरम्यान काही सापेक्ष नित्य व अनित्याचा तपशील पुढील समासात सांगू. ।।२८।।

स्थूळ सूक्ष्म वोलांडिलें । कारण माहाकारण सांडिलें । विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें । विवेकानें ।।२९।।

मायिक स्थूल व सूक्ष्म मागे टाकले. कारण महाकारण देह ओलांडले व विराट व हिरण्यगर्भ ह्यांचा निरास केला (खंडिले) हे सर्व विवेकज्ञानाने साधले. (ध्यानाभ्यास) ।।२९।।

अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन बैसली वृत्ती । तें वृत्ति व्हावया निवृत्ति । निरूपण ऐका ।।३०।।

ध्यानाभ्यास करणारी सूक्ष्म अंत:करणवृत्ती अव्याकृत असलेल्या मूळप्रकृतीपाशी जाऊन थांबली. तिचा निरास कसा करावा त्याचे तत्त्वज्ञान आता ऐका. ।।३०।।

आत्मानात्मविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला । पुढिले समासीं निरोपिला । सारासार विचार ।।३१।।

ह्या समासात आत्मा व अनात्मा ह्यांचा विवेक सांगता सांगता स्फुरणरूप हालचाल (ओवी २६) लक्षात घेतली. आता पुढील समासात सार व असार ह्यांचा विवेक ऐका. ।।३१।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मानात्मविवेकनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मानात्मविवेक' नावाचा पहिला समास समाप्त